

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

EEN TOEKOMST VOOR KERKEN

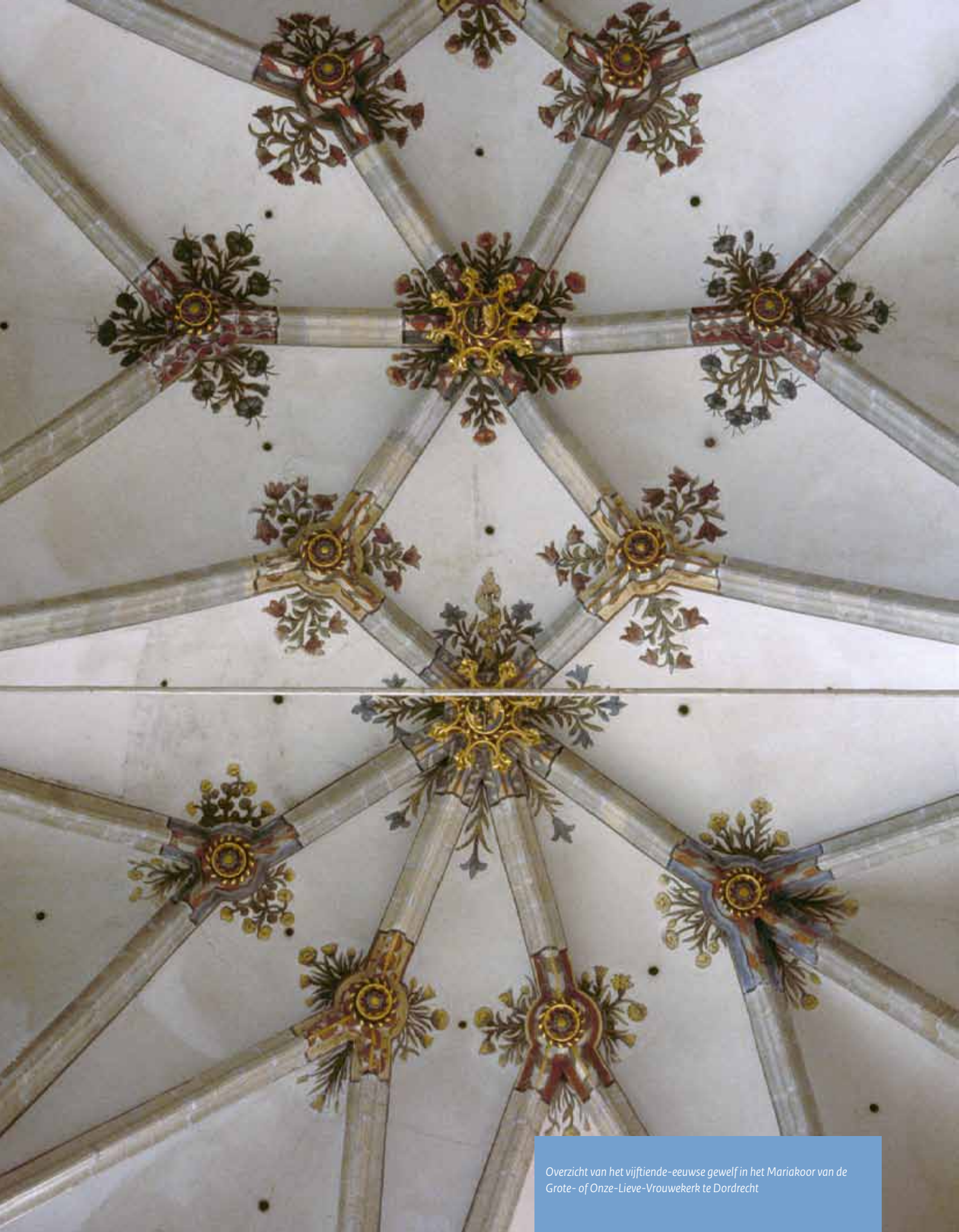
Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik

Doopvont in de H. Caeciliakerk te Rietmolen. De kerk werd in 1931 ontworpen door architect Clemens Hardeman uit Oldenzaal

INHOUD

WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KERKEN	11
Cultuurhistorische waarden	11
Architectuur- en kunsthistorische waarden	15
Situationele en ensemblewaarden	19
Gaafheid en herkenbaarheid	21
Zeldzaamheid	21
2 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK	25
1 Interne consensus	25
2 Vooroverleg: betrek al vroeg de juiste partijen	25
3 Verkennend onderzoek	27
4 Oriëntatie op de vergunningverlening	30
5 Externe consensus: overeenstemming tussen kerkbestuur en burgerlijke gemeente	32
3 UITGANGSPUNTEN EN RICHTLIJNEN VOOR PLANVORMING	37
1 Ga uit van de kerk als geheel en benut de ruimtelijke karakteristieken	38
2 Laat nieuwe toevoegingen aansluiten op de samenhang van het interieur	40
3 Neem bij uitbreidingsplannen de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteit van de omgeving als uitgangspunt	45
4 Bouw bij multifunctioneel gebruik voort op het karakter van de kerk. Zoek daarbij naar de meest geschikte ruimtes om de gewenste functies te realiseren	46
5 Streef naar duurzaamheid en ontwerp kwaliteit bij vormgeving van nieuwe elementen	47
6 Houd rekening met archeologische waarden	48
BIJLAGEN	53
1. Waarderingscriteria	53
2a. Wet- en regelgeving: Vergunningen	55
2b. Wet- en regelgeving: Reikwijdte bescherming	59
3. Financiering en subsidie	63
4. Nuttige adressen	64
5. Literatuur	66
COLOFON	

Overzicht van het vijftiende-eeuwse gewelf in het Mariakoor van de Grote- of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht

WOORD VOORAF

Monumenten zijn boodschappers uit ons verleden - oude gebouwen met een verhaal. Ze maken deel uit van onze geschiedenis en zijn tegelijk bepalend voor de identiteit van een streek. Dat geldt ook voor de duizenden monumentale kerkgebouwen die Nederland rijk is. Vaak staan ze op een prominente plek. Zij schetsen het verhaal van onze religieuze geschiedenis en geven betekenis aan onze leefomgeving. Kerken dragen bij aan het historische cultuurlandschap en aan de karakteristieken van een streek. De maatschappelijke aandacht voor het religieuze erfgoed is groot. Zo speelt de kerk nog steeds een belangrijke rol in de samenleving en is het kerkgebouw met toren voor velen een herkenningsteken en een plek van herinnering.

Kerken zijn in de loop der tijd voortdurend aangepast omwille van liturgische veranderingen, maatschappelijke ontwikkelingen en technologische verbeteringen. Ook tegenwoordig is er volop behoefte aan vernieuwing. De kerkelijke gemeenten werken aan hun toekomst en een flexibel kerkinterieur, geschikt voor nevenfuncties, is een veelvoorkomende wens. Wijzigingen hebben vaak gevolgen voor de cultuurhistorische waarden. Belangrijk is dat die waarden en kwaliteiten nauwkeurig in beeld worden gebracht. Daarmee wordt het maken van afwegingen gemakkelijker en ligt er een goede basis voor het scheppen van ruimte voor vernieuwingen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft van oudsher de taak monumenten te beschermen. Adviseren bij ingrijpende wijzigingen maakt daar deel van uit. Behoud van functie is over het algemeen de beste garantie voor het behoud aan waarden. Dit geldt zeker ook bij belangrijke cultuurdragers als kerken, reden voor de Rijksdienst om deze publicatie op te nemen in een serie handreikingen over het instandhouden, verbouwen en herbestemmen van monumenten.

Een toekomst voor kerken: handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik geeft antwoord op enkele veelgestelde vragen als: Wat maakt een kerkgebouw monumentaal? of Welke stappen moet een eigenaar zetten om tot een passend verbouwingsplan te komen? Het is ook een praktische gids. U vindt hierin onder meer onze visie, uitgangspunten en toetsingscriteria. Voor gemeenten, monumentencommissies en beleidsmakers biedt de handreiking handvatten voor de vormgeving van een eigen, stimulerend monumentenbeleid. Kerkeigenaren, beheerders en (restauratie)architecten vinden hier advies over het proces en inspirerende voorbeelden en ideeën.

Herbestemming van monumenten is een van de grote opgaven van de komende jaren. Daarom is in deze reeks ook een publicatie verschenen over de toekomst van kerken met een nieuwe functie: *Een toekomst voor kerken: handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*.

Voor vragen en opmerkingen kunt u contact opnemen met een van onze medewerkers of onze website raadplegen voor nadere informatie. We wensen u veel inspiratie en succes bij het aanpassen van de monumenten waarvoor u een bijzondere verantwoordelijkheid draagt!

Cees van 't Veen, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Amersfoort, januari 2012

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De rijksoverheid is verantwoordelijk voor de bescherming en het duurzame behoud van het cultureel erfgoed van nationale betekenis. Ze heeft die taak ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze is onderdeel van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en treedt op onder de directe verantwoordelijkheid van de minister. Het instrumentarium van de Rijksdienst bestaat uit kennis van het Nederlandse roerend en onroerend erfgoed, wet- en regelgeving en een subsidiebudget voor de instandhouding van het onroerend erfgoed. De dienst draagt ook zorg voor de kunstcollectie van het Rijk voor zover deze niet is ondergebracht bij de voormalige rijksmusea.

De negentiende-eeuwse inrichting van de H. Antoniuskerk te Breda werd in 2004 aangepast nadat het gebouw in 2001 opnieuw tot kathedrale kerk van het Bisdom Breda werd verheven

INLEIDING

Kerken zijn in praktisch ieder dorp of elke stad te vinden. Ze dwingen respect af door hun functie als godshuis, zijn het kloppend hart van een gemeenschap en bepalen door hun formaat en architectuur het gezicht van een dorp of wijk. Veel waardevolle kerken in Nederland zijn door Rijk, provincie of gemeente aangewezen als monument. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil het behoud en de duurzame ontwikkeling van deze monumentale gebouwen stimuleren. Het gaat daarbij niet alleen om restauratie, maar ook om het aanpassen aan gewijzigde of nieuwe functies.

De rol van religie en kerk in de Nederlandse samenleving verandert. De terugloop van het kerkbezoek, de daling van het aantal kerkleden en de daarmee samenhangende afname van de inkomsten, leiden tot de samenvoeging van parochies en fusies van kerkgenootschappen. Deze ontwikkelingen hebben aan de ene kant tot gevolg dat kerkgebouwen hun religieuze functie verliezen, leeg komen te staan, worden herbestemd of zelfs worden gesloopt, terwijl aan de andere kant de druk op kerken die hun functie wél behouden toeneemt. De samengevoegde en nieuwe geloofsgemeenschappen hebben behoefte aan een herkenbare, eigen identiteit die dikwijls gepaard gaat met de wens tot aanpassing van de kerk die tot domicilie is gekozen. Ook nieuwe geloofsbeleving of een nieuwe nevenfunctie vragen vaak om het aanpassen van het interieur. Bijvoorbeeld het realiseren van een flexibeler bankenplan of verbetering van het (zit)comfort.

Het aanpassen van kerken in religieus gebruik

Bij leegkomende kerkgebouwen is herbestemming een belangrijke opgave. De voorkeur van de Rijksdienst gaat echter uit naar behoud van het monument voor het doel waarvoor het oorspronkelijk is gebouwd. Over het algemeen biedt de oorspronkelijke functie van een monument immers de beste garantie voor het behoud van monumentale waarden. Het gebouw is voor deze functie ontworpen en is daarmee tot 'betekenisdrager' geworden. Aan de vraag van herbestemming komt men daarom pas toe als het in gebruik houden van het kerkgebouw geen optie meer is. Toch betekent dit niet dat kerken die in religieus gebruik blijven geen aanpassingen behoeven. Modernisering van de liturgie, comfortwensen, medegebruik door andere kerkgemeenschappen of nieuwe (culturele) nevenfuncties vragen vaak om het aanpassen van het kerkgebouw. Dergelijke ingrepen bieden kansen voor het voortbestaan van de kerk,

maar brengen soms ook risico's met zich mee. Bij ingrijpende wijzigingen kunnen de monumentale waarden van een kerk namelijk (onbedoeld) worden aangetast.

Aanpassen met respect voor de geschiedenis

De aanpassingen die een nieuwe liturgie of nevenfunctie met zich meebrengen, vragen altijd om het maken van afwegingen. De eigenaar is daarbij uiteraard de eerstverantwoordelijke, ook voor wat betreft de instandhouding van zijn kerkgebouw. In de praktijk ziet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat eigenaren de herinrichting graag willen uitvoeren met respect voor de historische en architectonische waarden van het monument. Dit blijkt ook steeds vaker goed mogelijk te zijn. Het vraagt wel om de juiste kennis en een goede voorbereiding. Ervaring, dialoog, samenwerking en vakmanschap vormen de basis voor een geslaagd project.

Deze handreiking laat zien hoe monumentale kerken aan te passen zijn aan gewijzigd religieus of nevengebruik. Een vastomlijnd recept daarvoor bestaat niet; in de monumentenzorg staat maatwerk voorop. Wel zijn er belangrijke algemene uitgangspunten en richtlijnen die maken dat een aanpassingsproject een succes kan worden. In deze publicatie zijn die richtlijnen en adviezen samengebracht. De tekst gaat niet in op beheer en exploitatie van kerkgebouwen. Hoewel deze aspecten vaak in direct verband staan met wijzigingsvoorstellen, behoren ze primair tot de zorg van de eigenaar/beheerder. Voor vragen over deze onderwerpen wordt verwezen naar het *Handboek behoud en beheer van kerkgebouwen* (zie bijlage 4).

Leeswijzer

Deze handreiking leidt u in chronologische volgorde langs alle stappen die nodig zijn voor het succesvol aanpassen van een monumentale kerk. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beoogt hiermee een zorgvuldige omgang met het waardevolle religieuze erfgoed te bevorderen en – waar mogelijk – het proces tussen de aanvrager/eigenaar en de betrokken overheden te versoepelen.

Hoewel de voorbeelden in de tekst grotendeels zijn ontleend aan rooms-katholieke (RKK) en protestantse (PKN) kerkgebouwen, gelden de aanbevelingen ook voor kerken van andere denominaties. De handreiking is te gebruiken voor zowel de beschermde als de niet-beschermde monumenten en is geschreven voor kerkeigenaren, architecten, gemeentelijke ambtenaren en adviescommissies. Het is tevens een handleiding voor een juiste, effectieve en vlotte afwikkeling van het informele en formele traject dat met dit wijzigingsproces gepaard gaat.

Hoofdstuk 1

bevat informatie over de *waardstelling* van kerken in algemene zin. Waarom zijn kerken vanuit historisch oogpunt waardevol en wanneer kan een kerk als monument worden aangemerkt? Voor ieder (rijks)monument bestaat een eigen specifieke waardstelling, waarmee bij latere aanpassingen rekening moet worden gehouden, maar die ook als inspiratie voor het maken van een plan kan dienen.

De gerestaureerde Christelijk Gereformeerde Kerk te Dordrecht

Hoofdstuk 2

gaat in op het *oriëntatieproces* dat voorafgaat aan de daadwerkelijke planvorming. Het beantwoordt onder meer de vraag welke partijen een eigenaar in dit stadium het beste kan betrekken, welke onderzoeken en vergunningen noodzakelijk zijn en hoe de financiering geregeld kan worden. Burgerlijke gemeenten vinden in dit hoofdstuk antwoord op de vraag hoe zij dit oriëntatieproces kunnen begeleiden en wat hun formele rol daarin is.

Hoofdstuk 3

behandelt het *ontwerp*. Hoe komen architect en eigenaar van een globaal idee voor aanpassing tot een concreet ontwerp? Het hoofdstuk bevat algemene uitgangspunten voor ontwerpen die recht doen aan de monumentale waarde van de kerk en aan de wensen van de eigenaar/opdrachtgever. Deze uitgangspunten zijn vervolgens uitgewerkt in richtlijnen en tips voor veelvoorkomende concrete ontwerp-opgaven.

De **bijlagen** ten slotte bevatten meer informatie over onder meer wet- en regelgeving, financieringsmogelijkheden en adressen van relevante organisaties.

*Rechterpagina: De Geerteskerk te Kloetinge tijdens de eredienst. Liturgische werkruimte, cultuurhistorische waarden en comfort gaan prima samen
Onder: Zilveren bijbelbeslag in de Lutherse kerk te Leiden*

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waardeert en selecteert het cultureel erfgoed. Waarderen is het toekennen van betekenis aan erfgoed door analyse, interpretatie en duiding. Dit kan zowel gaan over objecten (zoals gebouwen) als over complexen en structuren (zoals dorpsgezichten of verdedigingslijnes). Voor het waarderen is kennis nodig van de bouw-, verbouwings- en gebruiksgeschiedenis. Zo is te begrijpen hoe het gebouw of complex tot stand is gekomen.

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bepaalt vervolgens of een gebouw kan worden aangewezen als beschermd monument. Behalve de waardering spelen bij de selectie van monumenten ook andere criteria een rol, zoals inhoudelijke, bestuurlijke en financiële. Als er geen aanwijzing tot monument volgt, blijft de waardering van een gebouw of complex echter bruikbaar voor restauraties en verbouwingen.

Bij de aanwijzing van een gebouw tot rijksmonument stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een 'omschrijving' vast, waarin staat vermeld welke onroerende zaken zijn beschermd. Ook wordt vaak aangegeven wat de belangrijkste monumentale waarden van het monument zijn. Dit is als het ware de 'geboorteakte' van een monument. Soms is er na de aanwijzing tot monument al veel tijd verstreken, waardoor nieuwe informatie beschikbaar is gekomen, de zeldzaamheidswaarde is toegenomen of de waardering op andere punten is gewijzigd. Dan kan bij verbouwing of herbestemming een aanvullende waardestelling nodig zijn.

Kerken zijn van oudsher ontmoetingsplekken waar mensen samen bidden, vieren en rouwen. Dat is af te lezen aan de opzet en indeling van de kerk en de centrale en markante positie die ze meestal inneemt in dorp of stad. Wie goed kijkt, kan in de kerk en de haar omringende bebouwing verhalen lezen over de geloofsbeleving in verschillende tijden, de verhouding tussen kerk en staat, en de rijkdom van de kerk en haar hooggeplaatste leden. Kerken tekenen het gezicht van een stad of dorp en zelfs van het landschap eromheen. Hier Leiden met de Pieterskerk

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KERKEN

Wat maakt historische kerken waardevol?

Bij het aanpassen van een monumentaal kerkgebouw is het van belang rekening te houden met de monumentale waarden. Dit hoofdstuk laat zien welke criteria de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert om de monumentale waarden van een kerk zo eenduidig mogelijk vast te stellen. Deze 'waardestelling' is een belangrijke overweging bij de keus om een kerk al of niet als rijksmonument te beschermen. Daarnaast vormt de waardestelling een belangrijke referentie voor advisering en vergunningverlening als het kerkgebouw wordt aangepast, uitgebreid of een nieuwe (neven)functie krijgt.

Om de monumentale waarden van gebouwen helder en eenduidig vast te stellen, heeft de Rijksdienst een standaard van waarderingscriteria ontwikkeld. Die criteria zijn geclusterd in vijf hoofdcriteria (zie ook bijlage 1):

- cultuurhistorische waarden;
- architectuur- en kunsthistorische waarden;
- situationele- en ensemblewaarden;
- gaafheid en herkenbaarheid;
- zeldzaamheid.

In dit hoofdstuk worden deze criteria stuk voor stuk nader toegelicht in hun toepassing voor kerkgebouwen. Kerken zijn veelzijdige monumenten met veel historische en religieuze waarden. Toch proberen we een algemeen beeld van de monumentale waarden van historische kerkgebouwen in Nederland te schetsen.

Wettelijk beschermd religieus erfgoed heeft zijn status verkregen vanwege de betekenis voor de geschiedenis, een bijzondere ouderdom, een kenmerkende vormgeving, een gaaf bewaarde en hoogwaardige materiaaltoepassing, als representatief voorbeeld van een bepaalde bouwstijl, of vanwege bijzondere interieurensembles of –elementen. De bijdrage die het gebouw levert aan de omgeving is daarnaast een belangrijke aanvullende waarde. Kerkgebouwen zijn in stedenbouwkundig en landschappelijk opzicht dikwijls zeer waardevol vanwege hun markante ligging en dominante aanwezigheid in het profiel van stad en dorp (*landmark*).

Kerken van vóór 1850 hebben bovendien een hoge ouderdomswaarde. Bouwhistorisch gezien vormen zij een belangrijke bron van informatie, bijvoorbeeld vanwege het toegepaste materiaal of hun historische gelaagdheid. Het interieur is meestal een samengesteld geheel van meubilair en onderdelen uit vele eeuwen. Dit is minder het geval bij

kerken uit de periode 1850-1940, de jongere bouwkunst. Van die groep zijn in- en exterieur vaker in één keer tot stand gekomen. Roerende en onroerende zaken zijn daarvoor vaak op elkaar afgestemd en hebben een karakteristieke vormgeving in een bepaalde bouwstijl en dragen de duidelijke signatuur van een architect of vormgever. Per gebouw kan de waardering verschillen doordat de accenten variëren. Een gebouw hoeft niet op al deze onderdelen hoog te scoren. De waardering van een kerkgebouw als monument vormt het uitgangspunt bij instandhouding en wijzigingen en kan tevens als kader dienen voor beheer en gebruik. Een waardestelling is echter geen dictaat. Aan de hand van voorbeelden wordt hieronder de verscheidenheid aan cultuurhistorische waarden bij kerken geïllustreerd.

Cultuurhistorische waarden

Een kerkgebouw dwingt respect af door zijn functie als godshuis waar mensen samenkomen om te bidden, te vieren, te gedenken of te rouwen. Het is de centrale ontmoetingsplek van dorp, wijk of stad. In de kerk wordt gedoopt, worden huwelijken gesloten en nemen mensen afscheid. Aan die functie en betekenis is in de loop van de geschiedenis op uiteenlopende manieren vorm gegeven. Dit komt tot uiting in de vorm van de plattegrond, de inrichting van het interieur en de toegepaste stijl of het materiaalgebruik. De karakteristieken van het kerkgebouw zijn ontleend aan idealen en opvattingen die binnen verschillende denominaties heersten. Er klinken ook maatschappelijke of technische ontwikkelingen in door.

Het uiterlijk van kerkgebouwen en hun plaats in de omgeving geven uitdrukking aan de positie van het instituut kerk of van bepaalde kerkgenootschappen in de maatschappij.

Basiliek Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart te Sittard is vanwege de gaafheid en de stilistische eenheid van exterieur en interieur een bijzonder gebouw. De kerk werd gewijd in 1879 en is een topstuk uit het oeuvre van architect Johannes Kayser, die in 1891 ook het Mariapark tegenover de kerk ontwierp

Zeer uiteenlopend van karakter en verschijningsvorm, geven kerkgebouwen een rijk geschakeerd beeld van het religieuze verleden en heden van Nederland.

De oudste kerken in Nederland stammen uit de vroege middeleeuwen en waren van oorsprong katholiek. In de zestiende eeuw groeide de ontevredenheid over misstanden in de Kerk. De denkbeelden van hervormers als Luther en Calvijn verspreidden zich en er ontstonden nieuwe religieuze stromingen (bijvoorbeeld de wederopers, later doopsgezinden onder leiding van Menno Simons). In 1566 volgde de Beeldenstorm, het begin van decennialange gewelddadigheden tussen de Spaanse legers en de 'Gereformeerden' onder leiding van Willem van Oranje. Kort na de Unie van Utrecht in 1579 werd vervolgens in de Noordelijke Nederlanden alleen de gereformeerde godsdienst erkend. Het protestantisme werd het leidende geloof. De katholieken werden beperkt in hun geloofsuitoefening en hun bezit verviel aan de wereldlijke overheid. Noodgedwongen trokken zij zich terug in zogenaamde schuilkerken, onzichtbaar vanaf de straat.

De bestaande katholieke kerken werden aangepast aan het protestantse geloof en daarnaast werden nieuwe kerken gebouwd, in de ideale vorm van een centraal gebouw. In dit 'huis voor het Woord' was de preekstoel met de omringende dooptuin het middelpunt. Deze situatie, waarin de Protestanten de toon aangaven, duurde voort tot de scheiding van Kerk en Staat en de godsdienstvrijheid in 1796. Tot die tijd vonden er geen grote architectonische ontwikkelingen

Boven en rechterpagina: In de periode 1865-1880 werd in Oudenbosch de 'kleine Sint Pieter' opgetrokken. P.J.H. Cuypers ontwierp het gebouw gewijd aan H.H. Agatha en Barbara, inclusief het interieur, naar het voorbeeld in Rome. De voorgevel van de basiliek werd in 1892 toegevoegd naar het model van de St. Jan van Lateranen in Rome

plaats. Na 1796 groeide het aantal geloofsgenootschappen en daarmee ook de variëteit in de kerkbouw.

Uitdrukking van de verhouding tussen kerk en staat

De door de staat gesubsidieerde kerken uit de eerste helft van de negentiende eeuw laten de pogingen van de overheid zien om haar invloed op het maatschappelijke leven te versterken. Het was koning Willem I die vanaf 1815 probeerde alle religies onder staatstoezicht te stellen. Hij bepaalde bij Koninklijk Besluit van 1824 dat kerken alleen onder toezicht van het Ministerie van Waterstaat gebouwd en verbouwd mochten worden. De kerken, katholiek of protestants, onderscheidden zich qua architectonische vorm nauwelijks van elkaar. Deze bouwtrant kreeg de naam 'Waterstaatstijl'. Voor beide geloofsrichtingen waren tempelachtige fronten met kleine klokkentorentjes gangbaar bij nieuw- of verbouw. De neoclassicistische vormtaal, onder toezicht van 'de Waterstaat', sloot aan op die van de openbare gebouwen als scholen of justitiecomplexen. In 1868 werd het toezicht van het Rijk op de kerkbouw afgeschaft. De kerken uit deze periode zijn daarmee een bijzonder cultuurhistorisch document van de verhouding tussen staat en kerk.

Een katholieke bouwstijl

In 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De emancipatie van de rooms-katholieke kerk ging gepaard met een bouwdrift waaraan tot in de vroege twintigste eeuw

de namen van beroemde architecten zoals Cuypers, Margry, Molkenboer, Tepe en Stuyt waren verbonden. De katholieken vonden in de neogotiek de ideale vormtaal om zich te representeren. In 1869 werd het Sint-Bernulphusgilde opgericht. Dit gilde met kunstenaars en architecten kreeg veel invloed bij de bouw en inrichting van de neogotische kerken. Late voorbeelden van een behoudende neogotiek in de katholieke kerkelijke bouwkunst vinden we nog tot en met het eerste kwart van de twintigste eeuw.

Protestantse afscheidingsbewegingen

In de eerste helft van de negentiende eeuw ontstonden verschillende opvattingen over de geloofsleer binnen de protestantse Nederlandse Hervormde Kerk. Samen met het ongenoegen over het Algemeen Reglement uit 1816, dat de hiërarchische verhoudingen binnen de Hervormde kerk en het toezicht van de koning bepaalde, vormde dit de aanleiding tot de Afscheiding in 1834. Een groep gelovigen splitste zich af van de in hun ogen te vrijzinnige kerk.

Op verzoek van de hervormde synode werd hiertegen streng opgetreden door de overheid. Een tweede breuk vond plaats in 1866, toen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk opnieuw een conflict uitbrak vanwege het Algemeen Reglement. Deze breuk staat bekend als de Doleantie. In 1892 verenigden de 'Afgescheidenen' en de Dolerenden zich tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. De roerige

Religieuze waarde

Naast monumentale waarden heeft een kerkgebouw dat in religieus gebruik is, nog een andere bijzondere waarde: de religieuze waarde. Hier gaat het om de belevingswaarden van een kerkgebouw die minder tastbaar zijn, maar die een belangrijke rol spelen in het leven van de kerkgoegangers: de religieuze, emotionele en herinneringswaarden van het kerkgebouw. Deze waarden hangen overigens samen met de aspecten 'cultuurhistorische waarden' en 'herkenbaarheid'. In de planvorming en bij het planoverleg speelt de religieuze waarde vaak een grote rol: deze is dikwijls de motivering en onderlegger voor het ontwerp van het plan en stuurt mede het programma van eisen. Uiteraard weegt deze waarde mee, maar de waardering en beoordeling door de overheid geschiedt primair op basis van de wet en aan de hand van de vijf genoemde cultuurhistorische criteria.

negentiende eeuw luidde dus een periode in waarin diverse nieuwe protestantse geloofsrichtingen ontstonden. De nieuwe geloofsgemeenschappen startten vaak in huizen of boerderijen. Nieuwe kerken werden aanvankelijk op een terughoudende manier ingepast in het straatbeeld, maar in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw ontstond onder invloed van met name Abraham Kuypers een opvallende gereformeerde kerkarchitectuur, met toonaangevende architecten als Boeyinga, Reitsma en Plooy.

Wederopbouw

De wederopbouwperiode (1940-1965) is rijk aan kerkgebouwen. Enkele daarvan zijn als rijksbeschermd monument aangewezen, een aantal is of wordt gemeentelijk monument. De wederopbouwkerken kenmerken zich door hun niet-traditionele architectuur, door een vaak bijzondere stedenbouwkundige situering en in een aantal gevallen ook door beeldende kunst. Nieuwe bouwmaterialen, vooral beton, deden hun intrede.

Herinneringswaarde

Kerken staan symbool voor de christelijke grondslagen van de Nederlandse cultuur en samenleving en zijn daardoor medebepalend voor de sociaal-culturele identiteit van Nederland. Kerkgebouwen kunnen ook herinneren aan bepaalde historische gebeurtenissen en hierbij een symbolische functie vervullen. Zo staan na de Tweede Wereldoorlog herbouwde kerken symbool voor de verwoestingen van steden en dorpen, maar vooral ook voor de veerkracht van de bevolking en de wederopbouw van het land. Het zijn monumenten in de dubbele betekenis van het woord.

Traditie en vernieuwing

Nog lang in de twintigste eeuw werd gewapend beton gezien als een onwaardig bouw materiaal voor katholieke kerken. Als het al werd toegepast, dan was dat onzichtbaar. De katholieke kerkbouw uitte zich voornamelijk in baksteen en hoofdzakelijk in een vormtaal gebaseerd op traditionele voorbeelden. In de jaren vijftig van de twintig-

De stedelijke parochiekerk van Haarlem kwam in 1578 in handen van de protestanten en werd vervolgens aangepast. Het huidige interieur is nog altijd één van de fraaiste mengvormen van een katholieke en protestante inrichting en aankleding

ste eeuw veranderde dit met gebouwen als de Annakerk in Heerlen (1952-53) van architect F.P.J. Peutz die volledig in onbedekt en esthetisch gebruikt beton werd opgetrokken. Dit vernieuwende gebruik van gewapend beton voor een katholieke kerk vertegenwoordigt een belangrijke cultuur-historische waarde.

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het kerkgebouw omvat als belangrijkste element een grote (gewijde) hoofdruimte, die is bestemd voor het samenzijn van grote groepen mensen. Deze ruimte bepaalt de algemene typologie van het kerkgebouw. Het exterieur is de afgeleide van deze kerkruimte. De kerkzaal kan één ruimte zijn, of verdeeld zijn in beuken die worden gescheiden door arcades (rijen pijlers of zuilen die door bogen worden verbonden). De kerk kan een of meerdere dwarsbeuken (transepten) hebben en (in katholieke kerken) een koor als beëindiging. Het kerkgebouw is rechthoekig, langwerpig (longitudinaal) of heeft een centrale aanleg. De kerkruimte heeft een specifieke opbouw met een hiërarchie in de verschillende ruimten en kent een afzonderlijke en vaste plaats voor de voorganger en de gemeenteleden. Daarnaast zijn aparte ruimtes bestemd tot consistorie of sacristie, of ingericht als (zij)kapel of voorportaal.

Architect K.P.C. de Bazel ontwierp in 1919 een nieuwe synagoge voor de Joodse gemeenschap van Enschede. Het centrale element is de grote koepel waaronder de belangrijkste gebedsruimte is gesitueerd, met daarin de ark en de bima onder een grote, ronde verlichtingskroon

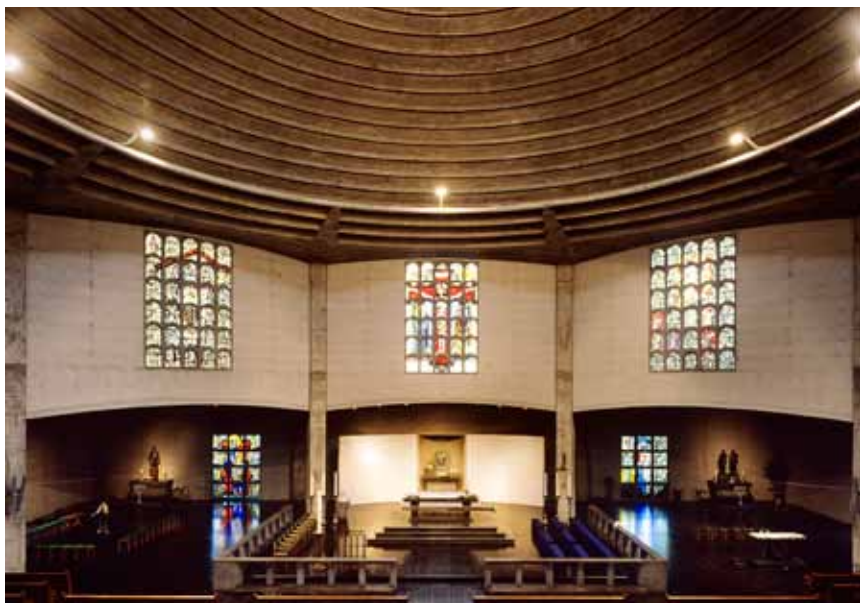
Vorm en ruimte

Niet alleen de (esthetische) beleving van de ruimte, maar ook de ruimtevorm als historische bron is van belang. De wijze waarop de kerkruimte is gevormd, vertelt veel over de periode waarin het kerkgebouw is ontstaan of verbouwd en over de opvattingen over het vieren van de eredienst binnen een groep gelovigen. De vorm van de plattegrond, de hoofdvorm en architectuur van het gebouw en de manier waarop de elementen in de ruimte zijn gerangschikt, vloeien voort uit de liturgie. Ook ideële denkbeelden van architecten en theologen kunnen van invloed zijn op de kerkbouw. Soms heeft de plattegrond een eenvoudiger oorsprong en is de vorm simpelweg het resultaat van het hergebruiken van funderingen van een oudere voorganger. Omgekeerd is het ook mogelijk dat in bestaande muren nog bouwdelen van voorgangers aanwezig zijn.

Licht- en ruimtewerking

Ruimtewerking en lichtwerking zijn van groot belang voor het karakter van een kerkinterieur. Kerken hebben vaak spectaculaire binnenruimtes met een zeer hoge belevingswaarde. De lichtwerking is in de geschiedenis op verschillende manieren ingezet in de kerkelijke binnenruimte als onderdeel van de architectuur en ondersteuning van de viering in het gebouw.

De Sint-Annakerk te Heerlen uit 1952-1953 was in veel opzichten een spraakmakend ontwerp. Met name over de toepassing van de kale beton, de positie van het altaar en het bankenplan werd uitvoerig gediscussieerd

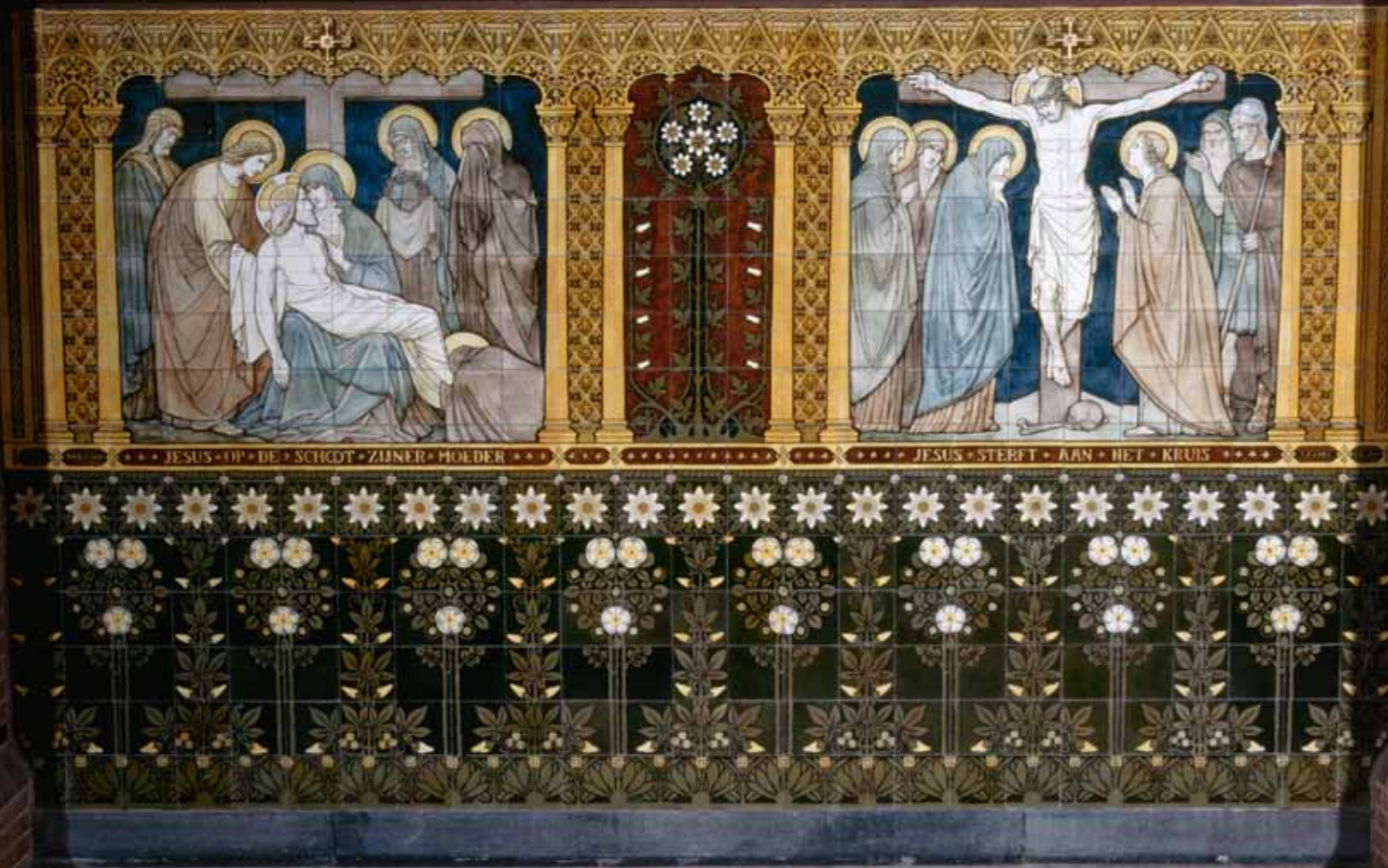
Bankenplannen komen in veel vormen voor. Karakteristiek en steeds zeldzamer zijn de arena-achtige, negentiende-eeuwse voorbeelden in de Achterhoek en Twente, zoals hier in Aalten. Deze vaste, gecentraliseerde opstelling met de predikant in het midden toont niet alleen het belang van het Woord en de verkondiger daarvan, maar is ook een uiting van de praktische oplossing van een probleem van een snel groeiende bevolking waarin rangen en standen steeds minder belangrijk werden. Deze protestante bankenplannen hebben dan ook een hoge cultuurhistorische waarde. Door de sobere uitvoering speelt de kunsthistorische en materiële betekenis in de waardestelling minder een rol.

Rechtsboven: zeventiende-eeuws interieur Marsum

Het burgerlijke element in de inrichting van een kerkgebouw is vaak prominent aanwezig. Met name herenbanken, rouwborden, grafmonumenten en grafzerken zijn sterk beeldbepalend, vaak kleurrijk en objecten met een hoge kunsthistorische waarde. Linksonder: Kuif herenbank Oosterwijtwerd. Rechts: Grafmonument en toegang grafkelder Breukelen. Rechterpagina: Rouwborden in de grafkapel te Breukelen

Het tegeltableau met de kruiswegstatie is één van de bijzonder fraaie kunsttoepassingen in de Sint-Urbanuskerk van Nes aan de Amstel, die in 1889 werd ontworpen door Jos Cuypers

Samenhang tussen interieur en exterieur

Onder kerkgebouwen treffen we zowel historisch gegroeide ex- en interieurs aan, als gereconstrueerde kerken met een nieuw ontworpen interieur en echte totaalontwerpen. Afhankelijk van deze ontstaansgeschiedenis vertonen de fraaie binnenruimten van kerken een nauwe samenhang met het exterieur, of heeft het interieur zich juist los van het exterieur ontwikkeld.

Elementen die deel uitmaken van het kerkinterieur hebben een historische en een ruimtelijke betekenis. Ze zijn niet alleen esthetisch of vanwege hun historisch materiaal van waarde, maar vormen bovendien een historische bron en zijn vaak onderdeel van de liturgie. Bij *Gesamtkunstwerken* (totaalontwerpen) bestaat daarnaast een zeer sterke verbondenheid tussen de verschillende onderdelen: door een samenhangend ontwerp van de buitenkant van het gebouw, de afwerking en de elementen in het interieur. Veel neogotische kerken zijn hiervan een voorbeeld.

Kerkinterieur: inrichting

Kerkelijke gebruiken en ontwikkelingen uit het verleden zijn in de huidige gebouwen vaak nog afleesbaar. Dit blijkt uit schilderijen, muurnissen, vloerverhogingen, wijwaterbakjes, piscina's, preekstoel, banken of uit de zitplaatsen van hooggeplaatste personen uit de gemeenschap. Vaste

zitplaatsen voor de gelovigen waren van oorsprong niet gebruikelijk maar werden vanaf de zeventiende eeuw steeds talrijker. De opstelling van de banken, het bankenplan, en de wijze waarop deze gericht zijn, heeft een directe liturgische basis en vaak ook een samenhang met de ruimtevorm. In katholieke kerken zijn de banken van oudsher gericht op het altaar in het koor en daardoor langs de middenas opgesteld. Protestantse kerken daarentegen waren niet gebonden aan die oriëntatie. De opstelling van de banken was hier gericht op de preekstoel en die kon op verschillende plaatsen staan. Dat verklaart de grote verscheidenheid aan opstellingen. De aanwezigheid van banken in de kerk heeft ook een ruimtelijke functie. De banken benadrukken de organisatie van de kerkruimte. Bij moderne kerkinterieurs is vaak sprake van zeer strak vormgegeven banken die het sobere karakter van de ruimte accentueren.

Kerkinterieur: onderdelen

Elementen als preekstoelen, dooptuinen, hoofd- en zijaltaren, beelden of kruiswegstaties zijn vaste onderdelen in een kerk, die verschillende gezindten delen of die juist specifiek zijn voor een bepaalde geloofsrichting. Ze bepalen de identiteit van een kerkruimte en houden verband met de liturgie. Ook burgerlijke elementen worden aangetroffen. Wereldlijke machthebbers lieten praalgraven, zerken,

Schuilkerken boden onderdak aan genootschappen die in het uiten van hun geloof werden beperkt. Deze onopvallende gebouwen van bijvoorbeeld remonstranten, lutheranen of doopsgezinden vormen vaak een eenheid met de omgeving en zijn mede daardoor van stedenbouwkundige waarde en betekenis. Hier de Doopsgezinde kerk te Utrecht

herenbanken of rouwborden achter in de kerk. Deze elementen vertegenwoordigen vaak een hoge kunsthistorische waarde. Dit is afhankelijk van de ouderdom, het toegepaste materiaal en de kwaliteit van het ontwerp en de uitvoering. Mits genageld of onlosmakelijk deel uitmakend van de kerk, vallen deze elementen onder de bescherming. De interieurelementen vormen samen een historisch gegroeid geheel of maken deel uit van een inrichting die in één periode tot stand is gekomen.

Kerkelijke kunst

In kerken treffen we dikwijls kunstwerken aan. Niet zelden in samenhang met de architectuur. Katholieke kerken hebben langs de wanden veelal kruiswegstaties, heiligenbeelden en Bijbelse thema's, verbeeld in snij- of beeldhouwwerk, mozaïeken of polychrome wand- of gewelfschilderingen. In protestantse kerken werden muren vaak verlucht met versierde tekstborden waarin de boodschap en het versierende element hand in hand gaan, zoals tiengebodenborden. Bij vrijwel alle gezindten is het glasraam een belangrijk medium voor kunstuitingen.

De (roerende) inventaris bestaat voorts uit bijbels, schilderingen, kandelaars en liturgisch vaatwerk en textiel. Ook deze onderdelen zijn vaak uitzonderlijk rijk gedecoreerd. Zowel de vaste interieuronderdelen als de niet fysiek met het gebouw verbonden - roerende - onderdelen zijn van belang voor de betekenis van het kerkinterieur. Soms is er een zodanige kwaliteit en (historische) samenhang van de objecten en het kerkgebouw, dat gesproken wordt van een ensemble van roerende en onroerende elementen. Dit kan een door de tijd heen samengestelde historische inventaris zijn, die veel vertelt over de ontwikkeling van de aan het gebouw verbonden kerkelijke gemeente. De aanwezigheid

Bij de Sint-Bavokerk te Raamsdonk behoren diverse bijgebouwen die samen met de kerk uit 1888 een fraai ensemble vormen. De neogotische pastorie en een dorpschool werden kort na de kerk gerealiseerd, omstreeks 1920 bouwde men de muziekkiosk en rond 1935 volgde een parochiehuis

van deze elementen in het gebouw betekent dan een meerwaarde voor de geschiedenis van die gemeente. Het kan ook gaan om een in één periode tot stand gebracht ensemble. De aanwezigheid van een waardevol ensemble heeft een belangrijke aanvullende betekenis voor de waardering van het kerkgebouw en speelt een rol bij beoordeling van plannen voor wijziging van interieur.

Situationele en ensemblewaarden

Niet alleen de kerk op zich kan een monumentale waarde vertegenwoordigen. Ook de historische, functionele en visuele verbondenheid met wijk, stad en landschap (de zogenaamde situationele waarde) en de aanwezigheid van aanpalende elementen als begraafplaatsen en hekwerken (de zogenaamde ensemblewaarde) spelen een belangrijke rol. Deze waarden zijn van belang vanwege de betekenis die de kerk aan zijn omgeving geeft.

Situationele waarden

Kerken bepalen door hun omvang en situering het aanzicht van de stad, een wijk of het dorp. Ze zijn belangrijke *landmarks* in het Nederlandse landschap. De aanwezigheid van een kerkgebouw is voor iedereen vanzelfsprekend ook al is niet meer iedereen (actief) lid van een kerkgenootschap. Zonder deze kerkgebouwen zouden landschap en stadsprofiel er minder gevarieerd en herkenbaar uitzien. De belangrijke rol van de kerk in de samenleving leidde tot een centrale plaats van het oudste kerkgebouw binnen een nederzetting. De vrijstaande ligging, hoofdvorm en omvang van het kerkgebouw zorgden ervoor dat het gebouw zich onderscheidde van de omringende bebouwing. Ook de

toren vormde en vormt vaak een belangrijke blikvanger. In geval van een minder vooraanstaande rol van het genootschap in de maatschappij, kreeg het gebouw een minder opvallende positie. De schuilkerk is het torenloze gebouw dat zich niet of nauwelijks onderscheidt in het gevelbeeld. De vorm en ligging van de kerk bepalen de stedenbouwkundige waarde van een kerkgebouw. De ligging van de historische kerk (vóór 1850) is in veel gevallen bepaald door de nederzettingvorm en de rol van de kerk of kerkgezindte in de maatschappij. Het kerkgebouw staat meestal niet alleen. Vanuit het gebruik van de kerk beschouwd, zijn ook de pastorie en het kerkhof of bijvoorbeeld hekwerk en boomsingels hierbij van belang. Kerken in naoorlogse wijken vertegenwoordigen een specifieke stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde omdat de samenhang tussen de kerk en de directe omgeving een ideële, planologische achtergrond heeft. Deze staat bekend als de wijkgedachte. Als de omringende wijk nog gaaf bewaard is en bijzondere kwaliteiten heeft, verleent dit een belangrijke meerwaarde aan de betekenis

van deze kerken. Door grootschalige sloop van woonhuizen en kerken in juist deze wijken komen deze waarden onder druk.

Ensemblewaarden

Kerken kunnen deel uitmaken van een ensemble van gebouwen en elementen die met elkaar verbonden zijn vanwege de religieuze functie en bovendien een visueel geheel vormen. Bijvoorbeeld omdat er sprake is van overeenkomst in ontwerp en een sterke ruimtelijke samenhang. Behalve gebouwen, hekwerken en kerkhoven of begraafplaatsen kunnen ook elementen als kruiswegstaties of beelden in de omgeving hiervan deel uitmaken. Ook als niet alle elementen wettelijk zijn beschermd, leveren ze een bijdrage aan de context van het beschermde kerkgebouw en is er, cultuurhistorisch gezien, sprake van ensemblewaarden. De katholieke enclaves uit de negentiende en twintigste eeuw, waar naast een kerk en pastorie bijvoorbeeld ook een vrouwenklooster, school en patronaatsgebouw te vinden zijn, vormen herkenbare voorbeelden van een religieus

Een goed voorbeeld van gaafheid is de Waalse kerk te Rotterdam met een bijzonder interieuresemble uit 1923-1924

ensemble. Deze complexen hebben een eigen stedenbouwkundige opzet die los staat van de omgeving. Ze zijn over het algemeen gelegen aan de rand van een nederzetting. Omdat ze de uiting zijn van een religieuze en sociaal-maatschappelijke ontwikkeling, soms gecombineerd met een lange voorgeschiedenis op de bouwlocatie, hebben ze een hoge cultuurhistorische waarde.

Archeologie

De meeste oudere kerken staan op terreinen met een rijk en geconcentreerd bodemarchief. Veel kerken zijn opvolgers van een oudere voorloper waarvan de resten ondergronds bewaard bleven. In heel wat kerkgebouwen en terreinen ligt daarom informatie over een of zelfs meer voorgangers besloten. Informatie die ons niet alleen vertelt over de ouderdom en geschiedenis van de kerkstichting, maar ook over de ontwikkeling van de nederzetting waarvan de kerk de spil was. Het spreekt voor zich dat deze informatie waardevol is en dat hiermee voorzichtig moet worden omgegaan.

Gaafheid en herkenbaarheid

Gaafheid en herkenbaarheid verlenen een object meerwaarde bij de aanwijzing tot (rijks)monument. Deze criteria zijn zowel toepasbaar op de architectuur als de context van de kerk. Het gaat hierbij onder andere om de gaafheid en herkenbaarheid van exterieur en interieur en om de herkenbaarheid van de oorspronkelijke historische functie

Gaafheid is een belangrijk criterium bij de waardebeoordeling van Gesamtkunstwerken of bij elementen in een kerk die in een bijzondere vormgeving zijn ontworpen

of van het (historische) verhaal. Ook aan de oorspronkelijke historische opzet kan betekenis worden gehecht. De ruimte voor de ontwikkeling of aanpassing van het gebouw wordt mede bepaald door de gaafheid van een gebouw of onderdeel daarvan.

Bij gaafheid gaat het om de aanwezigheid van historisch materiaal. Gebouwen waarbij het oorspronkelijke ontwerp en de oorspronkelijke bouwmaterialen en -technieken nog aanwezig zijn, zijn van groot belang voor onderzoek en wetenschap. De gebouwen geven een representatief beeld van de manier waarop in een bepaalde tijd werd ontworpen, gebouwd of geleefd.

Zeldzaamheid

Naarmate er meer kerken verdwijnen, kunnen gebouwtypen, materialen en constructiewijzen zeldzamer worden. Kerken kunnen daarom hoge zeldzaamheidswaarde bezitten, bijvoorbeeld omdat een bepaalde historische constructie behouden is gebleven of omdat er nog maar weinig exemplaren van een type zijn. Ook bouwtechnieken, materiaaltoepassingen, interieurelementen of decoratieve afwerkingen kunnen zeldzaam zijn, terwijl ze op zich een geringe kunsthistorische waarde vertegenwoordigen. Een voorbeeld hiervan zijn de houten koorschotten of glazen wanden die in de negentiende eeuw veelvuldig tussen koor en schip werden geplaatst. Doordat deze schotten inmiddels op veel plaatsen zijn verwijderd, is dit fenomeen tegenwoordig een schaars goed geworden.

De elektrische lichtkronen, wandlampen, psalmborden en verwarmingselementen werden ontworpen en geleverd door W.H. Gispen

Kunstenaar Chris Lebeau schilderde in de periode 1926-1931 een serie opmerkelijke fresco's in de Oud-Katholieke kerk te Leiden. De schilderijen geven Geloof, Hoop en Liefde weer. Bijzonder zijn de afbeeldingen van Ghandi, Lenin en de terechtgestelde Amerikaanse anarchisten Sacco en Vanzetti op het paneel van het Geloof. Linksonder: Orgels maken onlosmakelijk deel uit van het kerkinterieur en zijn geplaatst om de liturgie te ondersteunen. Door hun plaats, omvang en uiterlijke verschijning zijn ze sterk beeldbepalend. De orgelkas kan in aansluiting op het interieur zijn ontworpen en het instrument is in veel gevallen afgestemd op de akoestiek van de kerkeruimte. Hier het bijzondere orgel in Krewerd uit 1531, op zijn oorspronkelijke plaats op het doksaal vóór de Reformatie. Rechtsonder: Klokken, uurwerken en carillons zoals in de Catharijnekerk te Brielle zijn van oudsher verbonden aan kerktorens en vereisen specifiek onderhoud

Rechterpagina: De imposante Gereformeerde kerk van Andijk werd in 1929 door de Groninger architect Egbert Reitsma ontworpen in een expressionistische bouwstijl.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt het liefst al vroeg in de planvorming zijn expertise en kennis aan om de eigenaar of de ontwikkelaar en de burgerlijke gemeente te adviseren over de mogelijkheden voor verbouwing en neven- of herbestemming van een monument. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan daarvoor putten uit jarenlange ervaring, kennis en een breed landelijk overzicht van het erfgoed. De dienst beschikt daarnaast over een uitgebreide bibliotheek, foto- en tekeningenarchief.

Dertiende-eeuwse gewelfschilderingen, zoals deze tronende Christus in de Maartenskerk te Boazum, zijn uiterst zeldzaam in Nederland

2 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK

De oriëntatiefase

Voor een goed (aanpassings)plan is een gedegen voorbereiding onontbeerlijk. Het is van belang dat de eigenaar zich oriënteert op de benodigde vergunningen, de financiële haalbaarheid en de bouwkundige staat van zijn kerk. Even belangrijk is het om inzicht te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis en de monumentale waarden van de kerk. Die kennis maakt het mogelijk om weloverwogen te bepalen welke ingrepen mogelijk zijn, welke eventuele nevenfuncties in het gebouw passen en hoe kan worden omgegaan met specifieke monumentale waarden. Het maken van een goed plan kan een complex proces zijn. Dit hoofdstuk biedt de eigenaar/beheerder en andere betrokkenen houvast. De belangrijkste elementen van de oriëntatiefase komen aan bod.

Vijf stappen

Bij de aanpassing van kerkgebouwen komt veel kijken, zoals vergunningsprocedures, financieringsconstructies en het betrekken van bouwkundige en architectonische expertise. Het is voor een eigenaar daarom raadzaam zich van tevoren goed te oriënteren op alle zaken die geregeld moeten worden. Het beste kan dat gebeuren door stapsgewijs te werk te gaan.

1. Interne consensus.
2. Vooroverleg: betrek al vroeg de juiste partijen.
3. Verkennend onderzoek.
4. Oriëntatie op de vergunningverlening.
5. Externe consensus tussen kerkbestuur en burgerlijke gemeente.

1 Interne consensus

Naast de inzet van deskundige adviseurs is de eerste stap van een goede voorbereiding om binnen de eigen gelederen (kerk, gemeente, parochie) overeenstemming te bereiken over de wensen met betrekking tot de plannen, bijvoorbeeld ten aanzien van de liturgie of het gewijzigde ruimtegebruik. Als de eigen wensen duidelijk zijn, kan een plan worden opgesteld. Het is aan te bevelen een team te vormen dat mandaat heeft namens de kerk te beslissen. Daarbij is het verstandig te zorgen voor goede voorlichting en een open communicatie met de (kerk)gemeente of parochie, zodat er later in het proces of bij de uitvoering geen onduidelijkheid of onenigheid ontstaat. Het uitgebreid informeren en betrekken van gemeenteleden of parochianen in de planvorming wordt bij diverse

kerkgemeenschappen overigens ook voorgeschreven in kerkelijke reglementen, ordinanties en bepalingen. Voorbeelden zijn het *Algemeen Reglement voor het Bestuur van een parochie* van de Rooms-Katholieke Kerk en de *Ordinanties* van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland. In deze kerkordelijke wetten en reglementen zijn voorschriften opgenomen met betrekking tot ingrijpende beslissingen over wijzigingen aan kerkgebouwen. Ordinantie 11, artikel 8, lid 3, van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland stelt bijvoorbeeld dat het college van kerkrentmeesters voor wijzigingen van monumentale kerkgebouwen en orgels voorafgaand toestemming nodig heeft van het regionale college voor de behandeling van beheerszaken (RCBB). Voor meer advies binnen de PKN is daarnaast de landelijke Werkgroep Kerkbouw beschikbaar. Vergelijkbaar is Artikel 53:1f van het Algemeen Reglement van de Rooms-Katholieke Kerk, dat onder andere vermeldt dat het kerkbestuur voorafgaand aan wijzigingen of herstellingen een schriftelijke machtiging van de bisschop nodig heeft. Hier staan de bisschoppelijke bouw bureaus en diocesane adviescommissies tot de beschikking.

2 Vooroverleg: betrek al vroeg de juiste partijen

Om tot een goed (en goedgekeurd) plan te komen is kennis, inbreng en advies van externe partijen nodig. Het is verstandig om deze partijen - zoals de architect, de bouwhistoricus, de gemeente, het provinciaal steunpunt en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - al in een vroeg stadium bij elkaar te brengen. Tijdens dit vooroverleg kunnen ervaringen en kennis worden uitgewisseld. Vanuit een programma van eisen kunnen de partijen dan gezamenlijk de voorwaarden creëren voor een optimale bouwvoorbereiding en de finan-

Planvorming op basis van onderzoek en kennis

Zonder kennis over de betekenis van het kerkgebouw en zijn onderdelen is een goede planvorming met respect voor de monumentale waarden niet mogelijk. Als de kennis over de ouderdom, context, authenticiteit of het historisch belang ontbreekt, zal die door gespecialiseerd onderzoek alsnog moeten worden verkregen. Onderzoek naar de bouwhistorie, architectuurgeschiedenis, het interieur of de inventaris geeft niet alleen inzicht in de in het geding zijnde waarden, maar kan ook kennis en inspiratie bieden voor het zoeken naar oplossingen.

cieringsmogelijkheden onderzoeken. Zo groeit een doordacht plan en kan cultuur- en bouwhistorisch onderzoek - en indien nodig ook archeologisch onderzoek - worden voorbereid. De verbouwing wordt op deze manier een gezamenlijke opgave. Het beste is dit vooroverleg in te plannen voordat de omgevingsvergunning wordt aangevraagd om verrassingen achteraf te voorkomen (zie ook onder punt 4, *Oriëntatie op de vergunningverlening*).

Voor een goed plan is in de eerste plaats gedegen kennis nodig, waarvoor onder meer de provinciale steunpunten, archieven en de Rijksdienst geraadpleegd kunnen worden. Bijlage 4 geeft een overzicht van de relevante partijen op dit gebied.

Daarnaast is het verstandig om te werken met architecten en aannemers die ervaring hebben met historische kerken. Een goede restauratiearchitect, ervaren in kerkrestauraties, heeft oog voor zowel de benodigde nieuwe ingrepen als de monumentale waarden. Ook is het van belang dat bij constructieberekeningen een constructeur betrokken wordt die kennis heeft van oude constructies.

Bouwhistorisch onderzoek in 1887

De Rijksdienst geeft geen advies over architectkeuzes en wijst geen architecten aan. Een eigenaar kan informatie vinden op de website van de Bond Nederlandse Architecten (BNA) of de Vereniging Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Op de website van de Vakgroep Restauratie vindt u bedrijven die gespecialiseerd zijn in restauraties en die zijn aangesloten bij de Vakgroep Restauratie.

3 Verkennend onderzoek

Voordat begonnen kan worden met de verbouwing van een monumentale kerk is het belangrijk om de wensen, (financiële) mogelijkheden en benodigde vergunningen in beeld te brengen. Ook is het van belang om kennis over de kerk te vergaren. Kennis van historische kerken draagt bij aan begrip en respect voor de monumentale waarde en is onontbeerlijk wanneer er een verbouwing op stapel staan. Deze kennis wordt verkregen door bouwhistorisch, bouwkundig en archeologisch onderzoek. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed raadt eigenaren aan zich al vroeg te oriënteren en verkennende onderzoek uit te (laten) voeren.

Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorisch onderzoek is een methode om de (bouw) geschiedenis van een gebouw te analyseren en vast te leggen in een rapport. Het bestaat onder andere uit het opmeten, documenteren en interpreteren van een gebouw

en zijn onderdelen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door een onafhankelijke instelling of bureau. Bouwhistorisch onderzoek vertelt het verhaal van het monument, analyseert de waarden van het gebouw en biedt inzicht in de ontwikkelingskansen. Wanneer deze gegevens als inspiratiebron voor het verbouwingsplan worden benut, kan een verantwoorde bijdrage aan de toekomst van het monument worden geleverd.

In de omschrijving, die bij de aanwijzing van een kerk als monument is vastgesteld (zie hoofdstuk 1), is meestal al de nodige informatie over de monumentale waarden van het gebouw te vinden. Maar vaak is er na de aanwijzing tot monument al veel tijd verstreken, waarin nieuwe informatie bekend is geworden, de zeldzaamheidswaarde is toegenomen, de waardering is gewijzigd of veranderingen hebben plaatsgevonden aan gebouw en omgeving. Het bouwhistorisch onderzoek werpt óók licht op deze nieuwe ontwikkelingen. Door bouwhistorisch onderzoek wordt het maken van een bewuste afweging van belangen mogelijk. De brochure *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* bevat meer informatie over dit onderwerp (zie bijlage 5).

Documentatie inventaris en roerende zaken

Bij kerken hoort ook een inventarisatie, documentatie en waardering van de inventaris, bijvoorbeeld door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN). Deze stichting, waarin overheid en kerkgenootschappen samenwerken, is een onafhankelijke organisatie met deskundige

Bouwsporen van verdwenen aanbouwen of dichtgezette doorgangen of vensteropeningen kunnen richtinggevend zijn bij nieuwe ontsluitingen of uitbreidingen, zoals bij de Grote Kerk te 's-Gravenhage

Kleuronderzoek aan gebouwonderdelen of objecten levert vaak een schat aan informatie op over oude afwerkklagen. Het is dan ook sterk aan te bevelen om voorafgaand aan een ingreep, de muren, gewelven, beelden en het meubilair te laten onderzoeken om zo te voorkomen dat cultuurhistorische waarden ongezien verloren gaan

Roerend religieus erfgoed staat vaak ten dienste van de liturgie en heeft in veel gevallen een hoge culturele waarde en betekenis. Ook de materiële waarde is vaak niet gering door de gebruikte materialen en de rijke en bijzondere vormgeving. Documentatie en waardering is daarom van groot belang

vakspecialisten. Doel is het vastleggen van het roerende kunstbezit van de aangesloten genootschappen. Samen met Museum Catharijneconvent, Nederlandse kerkgenootschappen, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en overige erfgoedinstellingen heeft de SKKN de *Handreiking roerend religieus erfgoed* ontwikkeld. Hiermee kunt u de culturele waarde bepalen van de roerende inventaris. Meer informatie vindt u op: www.hrre.nl. Andere adviespartijen zijn de diverse musea voor religieuze kunst en enkele experts werkzaam bij een aantal Nederlandse universiteiten.

Archeologisch onderzoek

Als een kerk verbouwd wordt, kunnen werkzaamheden leiden tot bodemverstoring. Wanneer de verbouwing van een kerk bijvoorbeeld gepaard gaat met nieuwe, zware constructies in of naast de kerk, zullen deze gefundeerd moeten worden. Ook het creëren van ondergrondse ruimtes of het aanleggen van een betonvloer, al dan niet met vloerverwarming, kan het bodemarchief verstoren.

Veel kerken zijn opvolgers van een oudere voorloper waarvan de resten ondergronds bewaard bleven, vaak al in de bovenste lagen. Onder die kerken ligt informatie over een of zelfs meer van dergelijke voorgangsters verscholen. Informatie die ons niet alleen iets vertelt over de ouderdom en geschiedenis van de kerkstichting, maar ook over de ontwikkeling van de nederzetting waarvan de kerk de spil was. Denk aan muurresten, vloeren, paalgaten van eerdere houten kerken, puin van bouwbeeldhouwwerk, brandlagen, graven en sarcophagen in en om de kerk. De informatie die in de bodem opgeslagen ligt, vraagt om een terughoudende, zorgvuldige en specialistische aanpak. Zorg voor het onzichtbare en dus kwetsbare bodemarchief is helaas niet vanzelfsprekend. Archeologische waarden binnen het kerkgebouw worden geregeld over het hoofd gezien.

In Nederland geldt het uitgangspunt om het archeologische bodemarchief zoveel mogelijk *in situ* – op de plek zelf – te behouden. Er is nog een reden om de bodem met rust te laten. Tot 1829 werd er in de kerk begraven. In veel kerken ligt onder de zerken als een stad van doden een dicht patroon van graven en grafkelders. Het getuigt van respect voor onze voorouders deze begraafplaatsen niet te verstoren.

Het is daarom van belang tijdig en goed in kaart te brengen in welke mate archeologische sporen te verwachten zijn, zodat tijdens de planvorming rekening wordt gehouden met deze waarden. In een vroeg stadium kunnen plannen namelijk gemakkelijker worden aangepast, zodat het bodemarchief bewaard kan blijven. De eerste stap hiertoe is het uitvoeren van een bureaustudie, eventueel gevolgd door een inventariserend veldonderzoek. Als ingrepen in de bodem zijn voorzien, kan worden bekeken of die leiden tot aantasting van archeologische waarden. In dat geval kan onderzocht worden of eventuele technische voorzieningen het bodemarchief kunnen sparen. Kan dat niet, dan moet het bodemarchief op de plek van de ingreep ‘geborgen’ worden door archeologisch onderzoek.

Neem bij geplande bodemwerkzaamheden in ieder geval contact op met de gemeentelijke afdeling die verantwoordelijk is voor monumentenzorg en archeologie. De gemeente kan u vertellen of het terrein onder of bij de kerk een archeologisch monument is of dat er sprake is van archeologische verwachtingen. Veel gemeenten beschikken over speciale archeologische waarde- en verwachtingskaarten. In gemeentelijke bestemmingen kunnen voorschriften zijn opgenomen met betrekking tot het uitvoeren van archeologisch onderzoek. De gemeente beschikt ten slotte over informatie of het terrein is aangewezen als gemeentelijk of rijksmonument.

Bij de aanleg van vloerverwarmingen komen vaak funderingen, grafkelders, menselijke resten of bouwelementen van voorgangers tevoorschijn

In geval van rijksbeschermd archeologische monumenten wordt voor ingrepen vergunning aangevraagd bij de gemeente. De gemeente stuurt de aanvraag door naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap op de aanvraag beslist. In de overige situaties is de gemeente het bevoegd gezag of het loket waar u informatie kunt aanvragen over de te volgen procedure.

Bouwkundig onderzoek

Voordat een plan wordt opgesteld, is het belangrijk te weten hoe het gebouw is geconstrueerd en wat de bouwkundige staat is. Om verrassingen tijdens de verbouwing te voorkomen, is het verstandig eerst te onderzoeken hoeveel herstelwerkzaamheden nodig zijn en welke kosten die met zich meebrengen. Onder andere de Monumentenwacht stelt deskundige en onafhankelijke bouwkundige rapporten op. Ook sommige provinciale steunpunten kunnen dit werk doen. Deskundigheid en affiniteit met monumenten bepalen de kwaliteit van de bouwkundig opname. Een goede bouwkundige opname draagt bij aan behoud van historisch materiaal. Een bestek geeft inzicht in de wijze van herstel. Daarbij is het belangrijk uit te gaan van passende materialen en herstelmethoden.

Bij welke kerken kan sprake zijn van een archeologisch belang?

- Kerken die op mogelijke resten van een voorganger liggen, dus oude kerkterreinen. Dit kunnen ook betrekkelijk jonge of zelfs moderne kerkgebouwen zijn (voorbeeld: de naoorlogse kerk van De Waal op Texel staat op de plek van een middeleeuwse voorganger).
- Kerken die voor circa 1900 zijn gesticht.
- Kerken op archeologische monumenten, zowel rijks-, als gemeentelijk, als via het bestemmingsplan beschermde terreinen (ook wel als AMK-terreinen aangeduid);
- Kerken binnen gebieden waarvoor een middelhoge of hoge archeologische verwachting geldt (archeologische verwachtingskaarten).

Haalbaarheidsonderzoek

Om de (financiële) haalbaarheid van een wijzigingsplan op tafel te krijgen is het verstandig om in een zo vroeg mogelijk stadium een verkennend haalbaarheidsonderzoek uit te laten voeren. In het haalbaarheidsonderzoek kunnen ook de mogelijkheden in kaart worden gebracht voor (gunstige) financieringsconstructies, subsidies en fiscale voordelen voor het onderhoud en de restauratie van het monument. Zie voor een overzicht van de financiële en fiscale regelingen en mogelijkheden bijlage 3.

4 Oriëntatie op de vergunningverlening

Voor de meeste veranderingen aan beschermde (rijks-)monumenten is een vergunning nodig. Sinds 1 oktober 2010 is door de inwerkingtreding van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo) een omgevingsvergunning voor monumenten noodzakelijk. Voor die tijd moest een monumentenvergunning worden aangevraagd op basis van de *Monumentenwet 1988*.

De omgevingsvergunning kan digitaal worden aangevraagd via het Omgevingsloket online: www.omgevingsloket.nl. Meestal is de gemeente vergunningverstrekker, het 'bevoegd gezag' in Wabo-termen. Het is aan het bevoegd gezag om te beslissen in welk geval een vergunning ver-

plicht is en wanneer niet (zie ook de tabel op pagina 28 en 29). Dit hangt af van de aard en intensiteit van de ingreep en de gevolgen van de ingreep voor de monumentale waarde. Ook de lengte van de vergunningprocedure hangt hiervan af. Indien de voorgenomen werkzaamheden grote gevolgen hebben voor de monumentale waarden, dient het bevoegd gezag de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies te vragen. In dat geval wordt de uitgebreide procedure van 26 weken gevolgd. Is een dergelijk adviesverzoek aan de Rijksdienst niet verplicht, dan duurt de procedure acht weken. Het bevoegd gezag toetst plannen voor verbouw- of herbestemming van monumenten ook op andere beleids-terreinen, zoals ruimtelijke ordening en milieu. Het kan zijn dat de procedure dan toch langer duurt, bijvoorbeeld als wordt afgeweken van het bestemmingsplan. Het is mogelijk dat niet alleen de kerk zelf beschermd is, maar ook het terrein waarop de kerk staat: als rijks- beschermd archeologisch monument. De gemeente en de Rijksdienst kunnen (nieuwe) eigenaren informeren over de status van de kerk.

Voor archeologische rijksmonumenten is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) de vergunningverlener. De vergunningaanvraag komt via de gemeente bij de Rijksdienst. Voordat deze de vergunning verleent, kan hij een verkennend archeologisch onderzoek verplicht stellen.

In de Rooms-Katholieke Sint Willibrordkerk te Utrecht wordt elke zondagochtend een Latijnse Hoogmis gecelebreerd, volgens de traditionele Latijnse liturgie en begeleid door Gregoriaans gezang. Op de foto een moment uit de gebedsviering bij de aanvang van de Willibrordprocessie

Rechterpagina: In 1898 ontwierp kunstenaar Piet Mondriaan vier panelen voor de preekstoel in de Engelse kerk te Amsterdam. Op dit paneel reiken de vrouwenfiguren als personificaties van Kerk en Staat elkaars hand

Onder: De ark van Noach in glas-in-beton in de Sint-Agneskerk te Bunde

Aan een vergunning kunnen voorschriften worden verbonden. Bijvoorbeeld het treffen van maatregelen tot behoud van archeologische resten in de bodem, het doen van opgravingen of de uitvoering van de werkzaamheden door een archeoloog laten begeleiden. Houd er rekening mee dat archeologisch onderzoek relatief kostbaar is.

Bijlage 2a bevat meer informatie over de Wabo, de Monumentenwet 1988, het Bouwbesluit en de benodigde vergunningen.

5 Externe consensus: overeenstemming tussen kerkbestuur en burgerlijke gemeente

In de passages hierboven is al kort iets gezegd over het belang van vooroverleg bij planvorming. Bij kerkelijke monumenten is het vooroverleg extra belangrijk omdat het bevoegd gezag, doorgaans de gemeente, alleen op de vergunningaanvraag kan beslissen na overleg met de eigenaar. In artikel 3.2a van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo, zie ook hiervoor) is bepaald dat als er wezenlijke belangen van het belijden van godsdienst of levensovertuiging in het kerkelijk monument in het geding zijn, het

bevoegd gezag tot overeenstemming moet komen met de eigenaar voordat het een beslissing kan nemen. Belangrijk is wel dat er goed beargumenteerde liturgische of andere kerkelijk inhoudelijke motieven aan het plan ten grondslag liggen. Cruciaal zijn hierbij de wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of levensovertuiging. Uit jurisprudentie blijkt dat de eigenaar deze eerst moet benoemen en zich vervolgens een oordeel moet vormen of, en zo ja in hoeverre, deze wezenlijke belangen in het geding zijn bij de voorgenomen ingreep. Bij het verwijderen van een vast bankenplan om de kerk te kunnen verhuren voor congressen bijvoorbeeld, is sprake van economische belangen. In dat geval hoeft er dus ook geen overeenstemming te zijn tussen de genoemde partijen. In de praktijk blijkt dat meningsverschillen tussen het bevoegd gezag of zijn adviseurs en de eigenaar van de kerk meestal gaan over verwijdering of verplaatsing van belangrijke monumentale onderdelen van het interieur, zoals preekstoel, doophek, communiebanken, herenbanken, bankenplan, altaren en biechtstoelen. Tijdens het vooroverleg kunnen partijen vroegtijdig elkaars visies en standpunten uitwisselen en proberen te komen tot een plan waarin de belangen van beide partijen een plek krijgen. Goed vooroverleg draagt bij aan het bereiken

De interieurbeleving in De Kruiskerk te Amstelveen wordt in sterke mate bepaald door de lichtinval via de vele, kleine vensteropeningen. Het gebouw uit 1950-1951 werd ontworpen door architect M.F. Duintjer

van overeenstemming tussen bevoegd gezag en eigenaar en kan zo vertraging gedurende de vergunningprocedure voorkomen.

Natuurlijk bestaat de mogelijkheid dat de eigenaar en het bevoegd gezag er niet uitkomen en het niet lukt om overeenstemming te bereiken. In dat geval is het relevant dat de reguliere voorbereidingsprocedure van toepassing is voor wijzigingen van het kerkinterieur ten behoeve van het liturgisch gebruik, zoals het verantwoord creëren van meer ruimte in het (liturgisch) centrum van het kerkgebouw. Als gevolg hiervan zal de vergunning van rechtswege worden verleend, omdat het voor de bevoegde overheid niet mogelijk is om tijdig op de aanvraag te beslissen. Alleen in het geval van een verstreckende ingreep, zoals het slopen en verwijderen van het gehele vaste bankenplan, is de uitgebreide voorbereidingsprocedure van toepassing. In een dergelijk geval zou bij het niet bereiken van overeenstemming tussen bevoegd gezag en eigenaar van de kerk dus een impasse kunnen ontstaan, omdat de uitgebreide procedure geen van rechtswege vergunningverlening kent. Het komt in de praktijk overigens niet vaak voor dat partijen niet tot overeenstemming kunnen komen.

Bijlage 2a bevat meer informatie over de Wabo en de vergunningprocedures.

Werkzaamheden waarvoor wel of geen vergunning vereist is

Het schema op de volgende pagina's bevat voorbeelden van werkzaamheden aan kerkgebouwen waarvoor geen omgevingsvergunning nodig is en werkzaamheden waarvoor wel een vergunning vereist is. Deze laatste werkzaamheden zijn uitgesplitst naar reguliere en uitgebreide voorbereidingsprocedure. Het schema gaat alleen over de omgevingsvergunning voor het wijzigen van rijksmonumenten (art. 2.1 lid 1 onder f Wabo). Het bevat geen informatie over andere activiteiten waar een vergunning voor verplicht is, zoals het bouwen van een bouwwerk (art. 2.1 lid 1 onder a Wabo). Voor meer informatie over activiteiten waar geen vergunning voor nodig is, zie de handleiding *Vergunningvrij. Informatie voor professionals* op www.cultureelerfgoed.nl.

Geen omgevingsvergunning vereist	Omgevingsvergunning reguliere procedure met advies monumentencommissie	Omgevingsvergunning uitgebreide procedure met advies monumentencommissie, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en (buiten bebouwde kom) Gedeputeerde Staten (GS)
Gewoon onderhoud* en in pandige wijzigingen van onderdelen zonder monumentale waarde .		
Verplaatsen of verwijderen van roerende zaken.	Creëren van meer ruimte met name in het centrum van het kerkinterieur voor de viering van de eredienst, bijvoorbeeld door verwijdering van een of enkele rijen vaste kerkbanken of het verplaatsen van een doophek of communiebank.	Volledig uitslopen en verwijderen van het vaste bankenplan, met substantiële gevolgen voor de monumentale waarde van het kerkgebouw.
Moderniseren of vervangen van recent sanitair of keukeninrichting .		Moderniseren, vervangen of verwijderen van sanitair of keukeninrichting uit de bouwtijd of een latere bouwfase die vanuit het oogpunt van monumentenzorg van waarde is.
Aanbrengen van toiletblokken in een recente uitbreiding van de kerk.	Aanbrengen van toiletblokken in een gedeelte van de kerk uit de bouwtijd of een latere bouwfase die vanuit het oogpunt van monumentenzorg van waarde is.	
Overschilderen in dezelfde kleur met hetzelfde verfsysteem (zonder afbranden of afkrabben van oude lagen).	Restauratie wandschilderingen.	Overschilderen of verwijderen muurschilderingen.
Plaatselijk inboeten van metselwerk in het interieur.	Restauratie van metselwerk in het interieur.	Integrale restauratie van het metselwerk, in combinatie met bouwfysische maatregelen of grootschalige vervanging van historische materialen.
Plaatselijk herstel van pleisterwerk in het interieur.	Restauratie van pleisterwerk in het interieur.	Ontpleisteren interieur (vanwege ingrijpende gevolgen voor akoestiek en mogelijk aan het oog onttrokken decoratieve afwerkingen).
Verwijderen van recente afwerkklagen zoals zachtboard, gipsplaten, betimmering, scheidingswanden, die vanuit het oogpunt van monumentenzorg niet van waarde zijn.	Restauratie van onderdelen die zich achter de recente afwerkklagen bevinden en die vanuit het oogpunt van monumentenzorg van waarde zijn.	

Plaatselijk oplichten verzakte grafzerken en na egalisatie terugleggen.	Plaatselijk oplichten verzakte grafzerken en na egalisatie terugleggen, in combinatie met restauratie van grafzerken.	Verwijderen vloer (uitbreken vloer en onderliggende graven, bijvoorbeeld ten behoeve van het aanbrengen van vloerverwarming) of het vervangen van de vloer door vloer van nieuw of ander materiaal.
Recent aangebrachte verwarming verwijderen.		
Recente verlichting verwijderen of vervangen of het verwijderen van kroonluchter zonder hijswiël in kap.		Verwijderen kroonluchter met hijswiël in de kap.
Plaatselijk herstellen glas-in-loodramen, al dan niet na uitneming ter restauratie.	Restauratiewerk dat bestaat uit het volledig vervanging van het lood en vervanging van historisch glas.	Verwijderen van glas-in-loodramen.
	Aanbrengen achterzet- of voorzetbeglazing	
Verwijderen recent aangebracht glazen tochtportaal.	Plaatsen glazen tochtportaal.	
	Wijzigen draairichting toegangsdeuren.	Vervangen toegangsdeuren.
Stemmen van het orgel.	Herstelwerk aan het orgel, zonder groot-schalige vervanging van materialen.	Verwijderen of verplaatsen orgel of restauratie orgel met grootschalige vervanging van materialen.
		Terugbrengen interieuronderdelen (re-constructie zoals bijvoorbeeld voorkomt in Rooms-katholieke kerken om jaren '60 verbouwing weer ongedaan te maken).
Verwijderen recent aangebrachte systeem-plafonds.	Restauratie van achter systeemplafonds schuilgaande plafonds uit de bouwtijd of een latere bouwfase die vanuit het oogpunt van monumentenzorg van waarde is.	Vervanging plafond uit de bouwtijd of een latere bouwfase die vanuit het oogpunt van monumentenzorg van waarde is.
Plaatselijk herstellen lambrisering.	Restaureren lambrisering.	Verwijderen lambrisering.
	Aanpassen meubilair ten behoeve van zitcomfort.	Verwijderen vast meubilair (bijvoorbeeld een vast bankenplan).
Het aanpassen van onderdelen in een recent aangebrachte aanbouw.	Het plaatsen van een kleinschalige aan- of uitbouw.	Het plaatsen van een grootschalige aan- of uitbouw.
	Aanpassen vastgehecht meubilair ten behoeve van zitcomfort.	Vervanging vastgehecht meubilair, als een vast bankenplan, door stoelen. Niet enkele rijen, maar een (nagenoeg) totaal bankenplan.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een terzakekundig architect kan een plan maken dat zowel recht doet aan de cultuurhistorische betekenis van het monument als aan het gebruik. Bij ingewikkelde plannen kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de planvorming adviseren en een 'preadvies' uitbrengen. Als een omgevingsvergunning wordt aangevraagd voor (gedeeltelijke) sloop, een daarmee vergelijkbare ingrijpende wijziging, reconstructie of herbestemming, adviseert de Rijksdienst het bevoegd gezag namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De dienst hanteert hierbij de richtlijnen uit dit hoofdstuk als globaal toetsingskader. Het bevoegd gezag, meestal de gemeente, maakt de uiteindelijke afweging of de vergunning wordt verleend.

Gezicht vanaf de oude begraafplaats over het dal van de Whemerbeek naar de Jacobskerk te Winterswijk

3 UITGANGSPUNTEN EN RICHTLIJNEN VOOR PLANVORMING

De ontwerpfase

Als duidelijk is aan welke cultuurhistorische, financiële en praktische eisen het plan moet voldoen, kunnen de wensen en uitgangspunten worden vertaald in een concreet ontwerp. In een goed ontwerp bouwen nieuwe elementen voort op de monumentale waarden en karakteristieken van de kerk, zodat de ontwikkelingsgeschiedenis van het monument 'leesbaar' blijft. Dit hoofdstuk beschrijft de uitgangspunten voor zo'n leesbaar ontwerp. De uitgangspunten zijn vertaald in zes praktische aandachtspunten voor de meest voorkomende ontwerpgevallen bij het aanpassen van monumentale kerken.

Uitgangspunten voor een goed ontwerp

Monumenten zijn geen statische objecten, waarbij de tijd is stilgezet. Ook kerkgebouwen zijn aan veranderingen onderhevig. Telkens zijn nieuwe lagen toegevoegd, soms naast of in plaats van het bestaande. Die veranderingen zijn we intussen gaan waarderen. Zo kunnen latere ingrepen ook weer nieuwe (monumentale) waarden genereren. Vanuit het besef dat maatschappelijke ontwikkelingen steeds weer andere eisen aan mensen en hun leefomgeving stellen, is het vanzelfsprekend dat ook historische gebouwen mee ontwikkelen met hun tijd. De aanpassing van een kerk is vanuit dat perspectief te zien als een nieuwe stap in die constante ontwikkeling.

Bij gemeentelijke, provinciale of rijksmonumenten hebben alle betrokkenen de taak te zorgen dat veranderingen aan het monument passen binnen zijn cultuurhistorische en stedenbouwkundige context. Een goed ontwerp is succesvol vanuit een oogpunt van monumentenzorg en vanwege architectonische kwaliteit. Dit is een ontwerp dat hoogwaardig is, de historische betekenis en ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw afleesbaar laat en bestendigt en een duurzame instandhouding van het gebouw genereert. Deze filosofie is vertaald in vijf algemene uitgangspunten voor het ontwerp.

1. Recht doen aan de cultuurhistorische betekenis

De grote opgave is om bij het aanpassen van kerken recht te doen aan de specifieke cultuurhistorische betekenis. Karakteristiek, betekenis en context moeten leidend zijn voor de aanpassing van ieder gebouw. Daarbij is met name begrip en inpassing van de bijzondere functie van een kerkgebouw, het specifiek bestemd zijn voor de geloofsbeleving,

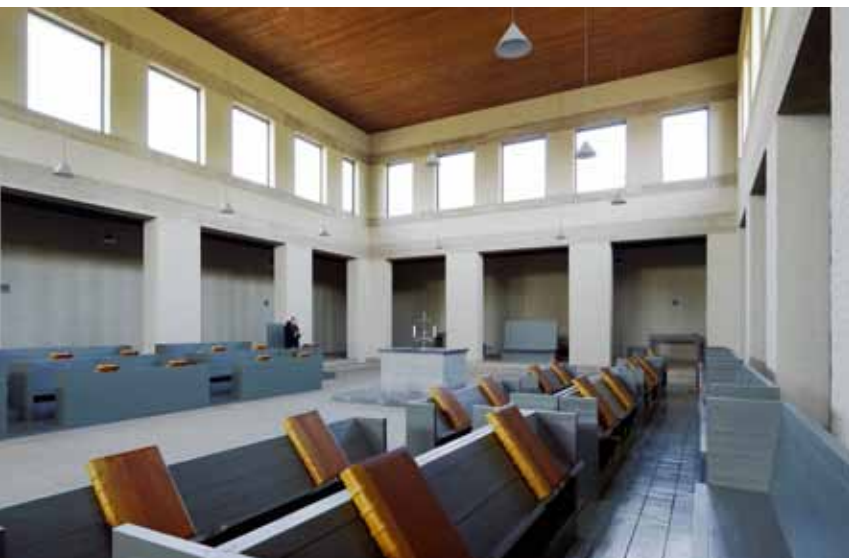
van belang. De uiterlijke verschijningsvorm maar ook de ruimtewerking, inrichting en aankleding van het gebouw onderscheiden deze als kerk in religieus gebruik. Het vereist begrip van de wezenlijke kenmerken van het gebouw, zijn relatie met de stedelijke of landschappelijke omgeving en zijn 'verandercapaciteit'. Pas dan kan een ontwerper aan de gang met de vraagstukken die te maken hebben met het aanpassen van monumenten voor veranderd of nevengebruik. Het nieuwe programma zal zich moeten verhouden tot de monumentale waarden.

2. Streven naar behoud van de historische bouwsubstantie

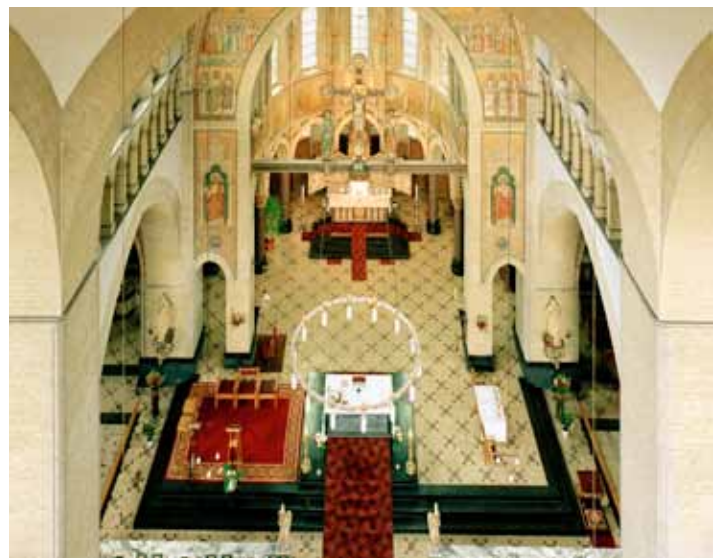
Vaak liggen belangrijke waarden besloten in de historische bouwsubstantie. Oude bouwmaterialen en technieken zijn zeldzaam en kunnen, als zij verloren zijn gegaan, niet meer worden teruggebracht. Daarom is het belangrijk te streven naar behoud hiervan.

3. Maatwerk

De aanpassingsmogelijkheden voor een kerk en de manier waarop nieuwe toevoegingen ingepast kunnen worden, zijn van verschillende factoren afhankelijk, zoals het type gebouw en de waardering van het interieur. De negentiende-eeuwse basiliek met zijn rijke interieur en gebrandschilderde glazen, de kerk uit de jaren 1930 met laag doorlopende, gesloten kap en donker interieur, en de lichte doos uit de wederopbouwperiode bieden elk verschillende kwaliteiten waarbinnen specifieke ingrepen en functies mogelijk zijn. Steeds moet gezocht worden naar de juiste balans, maatwerk dus. Elk geval moet op zichzelf worden bekeken en beoordeeld. Er is geen algemene regel op te stellen.

De kwaliteit van de kloosterkerk 'Mamelis' bij Lemiers wordt mede bepaald door de eenvoud in kleur, vorm en materiaal. De architectuur van het gebouw en de inrichting zijn zorgvuldig op elkaar afgestemd

Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werden veel katholieke kerken liturgisch en architectonisch aangepast. Communiebanken en heiligenbeelden verdwenen, schilderijen werden overgekalft en liturgische centra verschoven vanuit het koor richting de gelovigen, zoals hier in de Sint-Gummarus te Steenberghe

4. Reversibiliteit

Reversibiliteit houdt in dat een toevoeging ongedaan kan worden gemaakt. Oud en nieuw blijven gescheiden, materieel en visueel. Een reversibele ingreep geniet daarom de voorkeur boven 'vaste' constructies. Naarmate een investering in constructies echter hoger is, is de verwijderbaarheid van het element minder realistisch, vanwege de forse kapitaalvernietiging die ermee gepaard zou gaan. Bovendien moeten ook voor reversibele constructies soms (diepe) funderingen worden aangelegd. Als een nieuwe reversibele ingreep een langere periode moet meegaan, moet de ingreep daarom op zichzelf voldoende kwaliteit hebben en geen afbreuk doen aan de monumentale waarden.

5. Kwaliteit van ontwerp en vakmanschap

Om wijzigingen zorgvuldig in te passen en af te stemmen op het gebouw, de gevolgen van de verandering inzichtelijk te maken en de herstelwerkzaamheden alleen waar nodig en met gevoel uit te voeren, is vakmanschap en kennis van historische gebouwen en bouwtechnieken vereist. Daarom verdient het aanbeveling te werken met gekwalificeerde en ervaren architecten en aannemers.

Deze vijf algemene uitgangspunten voor het aanpassen van kerken zijn in de volgende paragrafen uitgewerkt.

1 Ga uit van de kerk als geheel en benut de ruimtelijke karakteristieken

Bij het aanpassen van kerken gaat het in de praktijk vaak om een combinatie van verschillende wijzigingen. Die aanpassingen komen in eerste instantie voort uit de wensen van

de gebruiker ten aanzien van liturgie en gebruik. Het is van belang bij wijzigingen de kerk als geheel als uitgangspunt te nemen en de ruimtelijke karakteristieken bij de planvorming te benutten. De mogelijkheden die het gebouw biedt worden niet alleen bepaald door de cultuurhistorische waarden van de inrichting, maar ook door de typologie van het gebouw. Een zaalkerk, centraalbouw, pseudobasiliek, hallenkerk, kruiskerk of wederopbouwkerk hebben allemaal hun eigen karakteristieke ruimteopbouw met voor ieder deel van de ruimte een eigen specifieke functie en daarop afgestemde inrichting.

Soms blijkt uit de waardering van het kerkgebouw dat aanpassingen aan de buitenzijde van de kerk te verkiezen zijn boven wijzigingen van het interieur. Bijvoorbeeld als het interieur van bijzonder hoge waarde is en het exterieur juist ruimte voor verandering biedt.

Ruimte en ruimtewerking

Herinrichtingen hebben invloed op de kwaliteit van het gebouw en op de kenmerkende vorm van de ruimte en ruimtewerking in het bijzonder. Ze kunnen de aanwezige waarden en kwaliteiten versterken of juist verzwakken. Door (grootschalige) aanpassingen aan het interieur kunnen de ruimtelijkheid en de historische ruimtevorm minder herkenbaar worden. Ook kan de relatie tussen de historische ruimtevorm en de inrichting verdwijnen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het plaatsen van grote afscheidingen, inbouwen of het wijzigen van de opstelling van het bankenplan en het liturgisch centrum. Deze laatste ingrepen kunnen overigens vanuit liturgisch opzicht wenselijk zijn en verantwoord plaatsvinden.

Authentiek materiaal bevat veel informatie. Niet alleen zijn er constructiekenmerken, afwerkklagen, bewerkings- en bouwsporen aan af te lezen, ook ligt er soms een datering in besloten. De sporenparen van deze eikenhouten kapconstructie in de kerk van Oosterwijtwerd konden door middel van jaarringen-onderzoek (dendrochronologie) op 1237 worden gedateerd. De kap is daarmee een van de oudste kerkkappen van Nederland

Ook de maat, schaal en het lichtspel maken deel uit van de ruimtewerking van het kerkgebouw. Nieuwe in te brengen kunsttoepassingen als gebrandschilderde glazen of verlichting kunnen de interieurkarakteristieken sterk beïnvloeden.

Historische gelaagdheid

In de loop van de geschiedenis hebben vaak veranderingen plaatsgevonden die kenmerkend zijn voor een bepaalde periode. Deze gelaagdheid is zowel in de functies van de ruimten als in de inrichting terug te vinden. Iedere generatie liet zijn sporen na, veelal met respect voor de aanwezige, kwalitatief hoogwaardige onderdelen (ontwerp en uitvoering).

Ook het blijvend een plaats geven van op zich niet meer functioneel liturgisch meubilair, kan in dit licht worden gezien. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert daarom aanpassingen te doen met respect voor deze elementen en de historische context mee te nemen in de plannen. De historische gelaagdheid van de kerk kan ook inspiratie bieden voor de keuze om wel of geen aanbouw te realiseren, de plek en het ontwerp ervan.

Streef naar behoud van historisch materiaal

Historische bouwelementen, materialen en afwerkingen zoals tegelvloeren, gebrandschilderde ramen, muurschilderingen, hekwerken en grafzerken vragen om bijzondere aandacht. Ze vertegenwoordigen een waarde en kwaliteit die vandaag de dag niet meer te evenaren is. Daarnaast ligt in sommige materialen een datering besloten of vertelt het materiaal iets over de herkomstgebieden of bewerkings-technieken.

Bij vrijwel alle wijzigingen wordt de omvang van het verlies aan waardevol historisch materiaal meegewogen naast de gevolgen voor de (cultuur)historische, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarden. Behoud en hergebruik van historisch (bouw)materiaal maken de ingreep minder verstrekkend voor de monumentale waarden. Ook de reversibiliteit, de omkeerbaarheid, van de ingreep draagt daartoe bij. Een zorgvuldig toevoegen van betekenisvolle, nieuwe elementen met respect voor de traditie van het gebouw, zorgt bovendien voor een nieuwe, waardevolle tijdlaag in het monument.

2 Laat nieuwe toevoegingen aansluiten op de samenhang van het interieur

Bij wijzigingen van het kerkinterieur is het onderlinge verband van de onderdelen en hoe deze in het verleden functioneerden een belangrijk gegeven.

Als interieurelementen een bijzondere historisch-functionele en visuele relatie (door kleur of vormtaal) hebben, is sprake van een waardevol ensemble. Een voorbeeld is de combinatie van een zeventiende-eeuwse preekstoel met doophek, herenbanken en bijbehorende grafzerken en rouwborden. In andere gevallen is vooral de stilistische samenhang van architectuur, afwerking en inrichting inclusief roerende elementen en kunstwerken van belang. Verstoring van een dergelijk verband heeft invloed op de waarden. Verplaatsing van interieurelementen binnen het kerkgebouw betekent weliswaar materieel behoud, maar tegelijk een wijziging in de samenhang van het geheel.

Een doordachte keuze van de nieuwe plaats, opstelling en functie van objecten is daarom van belang bij de planvorming. Het uitgangspunt is dat waardevolle en kenmerkende elementen zoveel mogelijk in hun verband worden ingepast en dat nieuwe elementen aansluiten op de bestaande karakteristiek.

Banken en bankenplannen

Wijzigingen van bankenplannen komen regelmatig voor. Veelvoorkomende aanpassingen hebben betrekking op het zitcomfort of een grotere flexibiliteit van zitplaatsen. Ook verbetering van de toegankelijkheid kan een reden zijn de banken aan te passen. In enkele gevallen, bijvoorbeeld bij huwelijken of begrafenissen, kan de breedte van het bestaande middenpad ontoereikend zijn. Vaak wordt voorgesteld banken te vervangen door stoelen. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt heeft het de voorkeur de banken te behouden en aan te passen. Het zitcomfort kan verbeteren door bijvoorbeeld de hellinghoek of het zitvlak te wijzigen.

In de kerk van de Nederlandse Protestantenbond te Schiedam uit 1909, met een belangrijke nevenfunctie als concertzaal, is moeite gedaan om de kerkbanken en andere elementen te handhaven. Er is vanuit het monument gedacht bij het faciliteren van de nevenfunctie; het specifieke karakter van de kerk wordt gezien als deel van het 'kapitaal' van de kerk

Ook kunnen een of enkele banken weggenomen worden waardoor de opstelling ruimer, de toegankelijkheid vergroot wordt en er meer beenruimte ontstaat. Het verwijderen van het geheel of grote delen van een opstelling is van grote invloed op de waarden. Het zitmeubilair kan belangrijke waarde hebben vanwege zijn ouderdom, vormgeving of uitvoering. Bovendien is de wijze waarop de banken in de ruimte zijn gerangschikt van belang. De opstelling kan een sterke relatie met de ruimtevorm van de kerk hebben, de aswerking in de architectuur volgen of benadrukken, en het onderscheid tussen middenschip en zijbeuken in de kerkruimte accentueren of juist opheffen. De vorm van het bankenplan en de manier waarop de opstelling van banken gericht is op het liturgisch centrum geeft daarnaast uitdrukking aan liturgische tendensen. Bij wijzigingen kan dit minder of niet meer afleesbaar worden. Het verwijderen van banken die een bijzonder geheel vormen betekent een ingrijpende wijziging van het karakter van het kerkinterieur. Maar ook bij het vervangen van 'gewone' kerkbanken door stoelen kunnen de gevolgen voor de cultuurhistorische betekenis en de visuele beleving van het interieur groot zijn. Er kan bijvoorbeeld een rommelig beeld ontstaan waaruit de eenheid is verdwenen. Kerkbanken maken vaak deel uit van een vloerconstructie die de banken aan elkaar verbindt en waaronder de vloerafwerking niet doorloopt. Het verwijderen van banken vraagt in dat geval ook een passende keuze voor een nieuwe kerkvloer. De opzet van bankenplannen is dikwijls gerelateerd aan toegangen en uitgangen in de kerk. Ook dit gegeven vormt een praktisch aandachtspunt bij het uitwerken van herinrichtingen.

De negentiende-eeuwse kerk te Bovensmilde met een gebogen bankenplan aangevuld met stoelen

Kennis van de (cultuur)historische waarde van de aanwezige banken en de ruimtelijke en liturgische betekenis van de opstelling voor het interieur is belangrijk. Hiervoor worden de opstelling en de eventuele bijzonderheden van de banken zoals hergebruikte onderdelen, opschriften, constructie, kleurafwerkingen geïnventariseerd en gedocumenteerd. Daarnaast wordt in kaart gebracht welke mogelijkheden er zijn de banken of het bankenplan aan te passen aan eisen van comfort en gebruik. Archiefonderzoek, onder meer in de eigen kerkarchieven, levert meestal informatie op over de bouwperiode of de maker, of praktische of liturgische redenen voor in het verleden aangebrachte vernieuwingen. Sommige delen van dit onderzoek kunnen door de kerk zelf gedaan worden, maar het is raadzaam er een extern deskundige bij te betrekken, mede vanwege het bepalen van de waarde van de elementen, de context en de aanpassingsmogelijkheden.

Orgels

Verplaatsen van orgels en ingrijpende wijzigingen aan het bankenplan hebben gevolgen voor de akoestiek van de kerkruimte. Hetzelfde geldt voor wijzigingen aan wanden en vloeren en voor uitbreidingen en aanpassingen aan het binnenklimaat. Is er een orgelinstrument van monumentale waarden aanwezig, dan maakt ook de orgelklank deel uit van de bescherming van de kerk. Per geval wordt beoordeeld of het klinkende gedeelte van het orgel van monumentale waarde is. (In sommige gevallen is er uitsluitend sprake van een monumentale orgelkas en is het klinkende gedeelte niet van monumentale waarde.) Wijzigingen van de akoestiek hebben meestal direct gevolgen voor de beschermde klank. De werkzaamheden aan de kerk worden

De dertiende-eeuwse Nicolaïkerk te Appingedam is recent gemoderniseerd waarbij onder andere blauwe stoelen en een vloertapijt zijn toegevoegd

Enkele voorbeelden van vernieuwingen omwille van de liturgie, het comfort, de toegankelijkheid of het behoud van archeologische waarden

Links: De Grote kerk van Zaltbommel met een koorinbouw om de stookkosten te drukken. Midden: De Sint-Franciscus Xaverius te Amersfoort met een glazen wand tussen de dagkapel en kerk. Foto rechtsboven: Een deels glazen vloer in de kerk van Goutum beschermt de oorspronkelijke, bijzondere zerkenvloer eronder. Rechtsonder: In het dertiende-eeuwse kerkje van Oostum was geen geschikte ruimte voor een toiletgroep, een bescheiden aanbouw buiten bood uitkomst
Linkerpagina: Het vernieuwde liturgisch centrum van de H. Antoniuskathedraal te Breda

in zo'n geval door de vergunningverlener ook beoordeeld vanuit het belang van het instrument. Het orgelbeleid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is vastgelegd in de beleidsnota *Klinkende Monumenten* (2007), die te raadplegen is op www.cultureelerfgoed.nl.

Moderniseren van voorzieningen

Intensiever en multifunctioneel gebruik van de kerkruiimte gaan tegenwoordig gepaard met de wens naar meer comfort en toepassing van eigentijdse installaties.

Een andere veelvoorkomende wens betreft de verbetering van het binnenklimaat. Kerken zijn vaak moeilijk te verwarmen en het verwarmingssysteem is vaak verouderd. Bij veel kerken zijn dat buizen die zijn aangebracht onder de vaste banken, al dan niet in combinatie met radiatoren onder de vensters. Als vaste banken plaats maken voor losse stoelen kan de bestaande verwarming in de weg zitten. Het oude buizensysteem vervangen door vloer- of stralingsverwarming heeft echter gevolgen. Het vernieuwen van een verwarmingssysteem is kostbaar en ingrijpend, zowel tijdens de uitvoering van de werkzaamheden als daarna. Denk daarbij aan de vloer, milieuaspecten (asbest), het bodemarchief (archeologisch onderzoek) en de invloed op de luchtvochtigheid die weer negatieve gevolgen kan hebben voor het interieur.

De modernisering van voorzieningen als verlichting, een geluidsinstallatie en het ophangen van schermen voor beeldpresentaties maakt ook deel uit van het pakket aan vernieuwingen. Deze vernieuwingen kunnen positieve gevolgen hebben voor het liturgisch gebruik van het gebouw. Bedenk echter dat deze aanpassingen relatief klein lijken, maar toch grote gevolgen kunnen hebben voor het waarde-

volle, historische materiaal. Het advies is daarom het elek-traverloop en de bevestigingspunten vooraf en zorgvuldig te bepalen en daarbij de bereikbaarheid in acht te nemen, evenals de mogelijkheid ze zonder schade te vervangen.

Het verwijderen van interieurelementen

Vanuit de cultuurhistorische invalshoek is het behoud van waardevolle historische interieurelementen op de plek zelf (in situ) een belangrijk uitgangspunt. Dit betekent niet dat ze niet gewijzigd mogen worden. Interieurelementen kunnen - als dit noodzakelijk is - verplaatst worden of aan een groter gebruiksgemak worden aangepast. Het beleid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is er primair op gericht te komen tot behoedzame interieuraanpassingen waarin de waardevolle, historische interieuronderdelen opnieuw een goede plaats kunnen vinden. Mocht in het overleg met de kerkelijke en burgerlijke gemeente en adviserende partijen duidelijk zijn geworden dat het verwijderen van deze elementen onontkoombaar en aanvaardbaar is, dan is het van belang deze goed te documenteren. Een verantwoorde opslag of hergebruik, bij voorkeur in het gebouw zelf, maakt het mogelijk dat de onderdelen in een later stadium eventueel teruggeplaatst kunnen worden. Een zorgvuldig plan geeft duidelijk aan hoe en waar men deze zaken onderbrengt.

Een definitieve optie is de verwijderde elementen in een ander (beschermd) kerkgebouw onder te brengen. De Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland bevordert een goed kerkelijk hergebruik van interieurelementen en kan hierbij bemiddelen. Diverse kerkgenootschappen kennen hiervoor eigen interne regels.

Trappartijen zijn voor oudere en minder valide mensen vaak grote obstakels. Hier zijn drie oplossingen bedacht, waarvan de middelste veel schade heeft veroorzaakt aan de oorspronkelijke natuursteen. Aanzienlijk goedkoper en minder ingrijpend zijn de houten versies die desgewenst ook weggehaald of aangepast kunnen worden

Toegankelijkheid

Eerder is het wijzigen van de banken ter verbetering van de toegankelijkheid van de kerk besproken. Vaak speelt ook de vraag om de toegankelijkheid voor minder- of invalide kerkbezoekers te verbeteren. Bij diverse kerkgebouwen kunnen hoogteverschillen door traptreden een flink obstakel vormen om binnen te komen. Eenmaal binnen zijn geprofileerde historische zerkenvloeren soms lastig begaanbaar. Voor deze problemen zijn tijdelijke of permanente voorzieningen te treffen die tegemoet komen aan het gebruik en waarbij tegelijk het historische materiaal behouden blijft.

3 Neem bij uitbreidingsplannen de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteit van de omgeving als uitgangspunt

Door samenvoeging of groei van kerkgemeenten kan ruimtegebrek ontstaan. Vooral de vraag naar ontmoetings-

ruimte na een eredienst, een trouw- of rouwplechtigheid, of ruimte voor de zondagschool en kindernevendiensten is groot. Die ruimte wordt afhankelijk van de grootte en het type gebouw binnen of buiten de kerk gezocht. Dit leidt tot plannen voor uitbreidingen aan of bij de kerk, maar er zijn ook diverse voorbeelden van oplossingen in het kerkgebouw. Denk hierbij aan het gebruik van torenvertrekken, de inbreng van galerijen of extra verdiepingen.

Uitbreidingen in de zin van aanbouwen zijn van invloed op de stedenbouwkundige context van het gebouw. Samen met de architectuur- en cultuurhistorische waarden bepaalt de ruimtelijke betekenis van de kerk de mogelijkheden voor een passende uitbreiding. Het is belangrijk om goed inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige situering van het kerkgebouw en de ensemblewaarde van de kerk in relatie tot de omgeving of andere gebouwen. Is de kerk (van oorsprong) vrijstaand of is er aangrenzende bebouwing, ligt het gebouw centraal, maakt het deel uit van de rooilijn van de straat en welke zichtassen op de kerk zijn van belang?

Wanneer inbouw niet mogelijk is kan uitbreiding aan het kerkgebouw een oplossing zijn, zoals hier bij de Nederlandse Hervormde Kerk te Ommen. Een goede analyse van de omgeving en de waarden is daarbij van groot belang

Ook de hiërarchie van gevels binnen de stedenbouwkundige situering is van belang. Welke gevels zijn beeldbepalend en representatief en welke sober? Is er sprake van een functioneel-ruimtelijke samenhang met andere gebouwen of elementen zoals een begraafplaats? Bij een vrij gelegen, zeer beeldbepalende situering is een verbinding met omliggende bebouwing bijvoorbeeld af te raden. Het kan zijn dat er behoefte is aan ruimte voor uitbreiding of nieuwbouw buiten het kerkgebouw zelf. In die gevallen is het van belang eerst een goede analyse te maken van de ruimtelijke en cultuurhistorische waarden van de omgeving en de archeologische verwachtingswaarde. Veel kerkgebouwen van voor 1800 staan immers op terreinen waar voorheen begraven werd. Uit deze analyse volgen de randvoorwaarden voor de nieuwe ontwikkeling. Hierbij worden de kwaliteiten van de omgeving en de cultuurhistorische context van het kerkgebouw als uitgangspunt genomen.

4 Bouw bij multifunctioneel gebruik voort op het karakter van de kerk. Zoek daarbij naar de meest geschikte ruimtes om de gewenste functies te realiseren

Steeds vaker worden kerkgebouwen bewust of uit financiële nood niet alleen meer gebruikt voor de eredienst, maar ook voor andere, dikwijls culturele, doeleinden. Deze nevenfuncties vereisen een flexibeler gebruik van de ruimte en brengen de wens met zich mee het (vaste) meubilair te kunnen verplaatsen. Dit vergt aanpassingen aan bijvoorbeeld het bestaande bankenplan of koor- en doophekken. Bij nevengebruik zijn bovendien aanvullende voorzieningen als extra toiletcapaciteit of uitgiftebalies aan de orde. Aandachtspunten daarbij zijn de keuze van een geschikte ruimte en de weloverwogen plaatsing van de benodigde apparatuur met het bijbehorende leidingenverloop. Denk ook aan faciliteiten als een garderobe en voldoende bergruimte.

De kerk van Groede is in 2010 geschiktgemaakt voor zowel kerkdiensten als culturele nevenactiviteiten. Bij die aanpassing is handig gebruikgemaakt van de opzet van het gebouw en de situering van het historisch kerkmeubilair

Met name de ruimte voor opslag van stoelen is in kerken vaak beperkt, terwijl de behoefte daaraan bij multifunctionele toepassingen juist toeneemt. Als deze voorzieningen nodig zijn is het belangrijk te bepalen waar ze gerealiseerd kunnen worden. Mogelijkheid voor opslag kan in de kerk, maar eventueel ook in een nabijgelegen gebouw worden gevonden.

Houd rekening met eisen vanuit overige wet- en regelgeving

Bij aanpassingen voor multifunctioneel gebruik van een kerkgebouw spelen diverse wettelijke voorschriften een rol. Van belang zijn daarbij de voorschriften van het *Besluit brandveilig gebruik monumenten* (Gebruiksbesluit). Het gewijzigde gebruik moet ook worden afgestemd op onder meer Arbo- en veiligheidseisen. Voor het kerkgebouw kan dit betekenen dat aanbrengen van nooduitgangen, vluchtwegen, bewijzering, blusinstallaties en andere voorzieningen noodzakelijk zijn. Vroegtijdig overleg met de gemeente en de plaatselijke brandweer helpt bij het vinden van praktische oplossingen. Soms is het nodig oplossingen te kiezen die tegemoet komen aan de in het Gebruiksbesluit gestelde eisen, maar waarbij de gevolgen voor de monumentale waarden minder ingrijpend zijn. Bijvoorbeeld het wijzigen van de draairichting van deuren in plaats van het toevoegen van een extra deur.

In de Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden was behoefte aan een tochtportaal achter de entree in de westgevel. Vanwege het belangwekkende orgel werd onder de galerij een licht en transparant tochtportaal aangebracht uitgevoerd in moderne materialen

5 Streef naar duurzaamheid en ontwerp kwaliteit bij de vormgeving van nieuwe elementen

Nieuwe toevoegingen aan of in het kerkgebouw kunnen van grote invloed zijn op het totaalbeeld, ook als dat niet bewust beoogd is. Een zorgvuldige vormgeving zorgt ervoor dat nieuwe onderdelen op harmonieuze wijze in het geheel opgenomen worden of zelfs kwaliteit aan het bestaande toevoegen. Door een ingrijpende wijziging - bijvoorbeeld het creëren van een ruimtescheiding in de kerk - op passende wijze vorm te geven, wordt een vermindering van de ruimtewerking beter aanvaardbaar. Zo houden transparante scheidingswanden de oorspronkelijke ruimtewerking van een kerk beleefbaar.

De architectuur van het gebouw bepaalt mede of de nieuwe invulling onopvallend en ondergeschikt, of juist in contrast met het bestaande kan worden vormgegeven. De ontwerphouding hangt ook van de soort ingreep af. Het aanbrengen van praktische voorzieningen, schakelaars en brandveiligheidsvoorzieningen, vraagt om een andere benadering dan het vormgeven van een nieuw object met een liturgische betekenis, zoals een nieuw altaar of doopvont. Ook bij het ontwerpen van uitbreidingen is de architectuurhistorische waarde een belangrijke richtinggevende factor, in samenhang met de stedenbouwkundige betekenis en typologie van het gebouw. Behalve de vormgeving van de uitbreiding zelf wordt hierbij ook gelet op de wijze waarop die op de bestaande bouwmassa aansluit. De Rijksdienst hecht er belang aan te streven naar een ontwerp te dat geschikt is

Bij grondwerkzaamheden in verband met de aanleg van een vloerverwarming werd in de Maartenskerk te Doorn het fundament van de romaanse koorsluiting aangetroffen

voor gebruik op langere termijn en bij de uitvoering duurzame materialen en technieken toe te passen.

6 Houd rekening met archeologische waarden

De meeste oudere kerken staan op terreinen met een rijk bodemarchief. Daarom moet archeologisch onderzoek en de omgang met het bodemarchief een agendapunt zijn als er ondergrondse werken in en rond kerkgebouwen plaatsvinden. Zeker wanneer het terrein een archeologisch monument is of een hoge indicatieve verwachtingswaarde heeft. Uitbreidingen aan kerken of het aanleggen van aan- en afvoerleidingen of (aansluitingen op) rioleringen kunnen gevolgen hebben voor dit bodemarchief. Ook in de kerk kunnen deze waarden een rol spelen. Archeologische waarden bevinden zich soms al direct onder de kerkvloer en zijn dus kwetsbaar. Bij ingrepen in verband met vloerverwarming, funderingsherstel, drainages en afvoerleidingen is oplettendheid geboden. In veel gevallen worden vloeren, zerken, grafkelders, fundamenten en men-

selijke resten aangetroffen. Dat met deze resten zorgvuldig en met respect moet worden omgegaan is duidelijk. Het archeologische bestel schrijft voor dat het bodemarchief zo min mogelijk aangetast mag worden. Dit behoud *in situ* heeft als consequentie dat ingrepen in de bodem zoveel mogelijk vermeden moeten worden.

Als de werkzaamheden echt noodzakelijk zijn, wordt bezien of deze leiden tot een onaanvaardbaar verlies van bodemarchief. Is dit het geval, dan dient de informatie te worden geborgd door (een vorm van) archeologisch onderzoek.

Het spreekt voor zich dat kleine ingrepen geen of weinig verstoringen veroorzaken en dus minder kostbaar onderzoek vergen, en grotere ingrepen juist meer. Goed (voor) overleg leidt veelal tot een oplossing die zowel voor de bouwer als de archeologie aanvaardbaar is, waardoor zowel de planning als de archeologische waarden zo min mogelijk verstoord worden. Zie voor wat betreft de wet- en regelgeving en de procedure rond archeologische monumenten ook hoofdstuk 2, punt 3 *Verkenkend onderzoek*.

Rechterpagina: Op dit zeventiende-eeuwse tien gebodenbord in de Cunerakerk te Rhenen worden de wetstafelen geflankeerd door Mozes en Aäron

Onder: Bij het aanleggen van rioleringen en leidingen in en naar oude kerkgebouwen stuit men regelmatig op oude begravingen. In Boksum kwam net buiten de kerk een twaalfde-eeuwse sarcofaag tevoorschijn

Bij de restauratie van de kerk te Oosterbierum bleek pal onder de houten vloer uit de achttiende eeuw een veertiende-eeuwse mozaïekvloer aanwezig

De Sint Gerlachuskerk te Houthem vormt samen met de vele roerende onderdelen en de relikwieën van de heilige Gerlachus een eenheid en ensemble
Rechterpagina: De Adventkerk te Aerdenhout, ontworpen door architect K.L. Sijmons, dateert uit 1958 en is onder andere vanwege de bouwtechniek (betonconstructie met schaaldaken) en de toegepaste materialen door het Rijk aangewezen als wederopbouwmonument

1771

De Sonne laer
Dit lieft danc luyt

Sebin ende War
Sot Cordes eer

Des met eende acht
Dit luyt volly acht

Als door veer twist
Dit neeft en mist

Stad in Coorn's Kerel
Stall men dit Werk

Dit kal banlout
Al dies voort

Als briffle daer
Dit luyt daer nau

De Son Sim's doerts
Sach Sonen doerts

Wit doek fiet licht
Des dit gelieflich

Doerthraut de h
Wit mer gods hius

Doerthraut de h
Sot Broeck ter luyt

Doerthraut de h
Sot luyt in de luyt

BIJLAGE 1: WAARDERINGSKRITERIA

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;

2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. Belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

De duif als symbool van de Heilige Geest in het glas-in-loodraam van de Heilige Geestkerk te Amstelveen

BIJLAGE 2A: WET- EN REGELGEVING: VERGUNNINGEN

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)

Bij het wijzigen van een van rijkswege beschermd kerkgebouw dient de eigenaar of gebruiker rekening te houden met de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)*. Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een gebouwd rijksmonument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het monument waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist (art. 2.1 lid 1 onder f Wabo).

Vooroverleg

In het algemeen is het raadzaam om, als er een beschermd monument in het geding is, voorafgaand aan de vergunningaanvraag al contact te zoeken met de vergunningverlener: het bevoegd gezag, dat is bijna altijd de gemeente. Dit gebeurt het beste nog voordat het definitieve plan is opgesteld. Een dergelijk overleg heet een vooroverleg. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan hierbij op verzoek van het bevoegd gezag aanschuiven, al dan niet via de daartoe ingestelde provinciale steunpunten monumentenzorg. Een aantal steunpunten biedt een regulier platform voor vooroverleg.

Tijdens het vooroverleg kan het bevoegd gezag de aanvrager informeren over de wijze waarop rekening kan worden gehouden met de monumentale waarden en met eventuele kwaliteitseisen of uitvoeringsvoorschriften die voor monumenten gelden. Ook kan helderheid worden verkregen over de indieningsvereisten, die van geval tot geval kunnen verschillen. Tijdens het vooroverleg worden wederzijdse verwachtingen helder. Zo kan voorkomen worden dat de vergunning moet worden geweigerd omdat bij de voorgenomen ingreep onvoldoende rekening wordt gehouden met de monumentale waarden. Ook kan vooroverleg voorkomen dat een vergunningprocedure moet worden opgeschort omdat na indiening van de aanvraag nog allerlei stukken nodig blijken, die dan alsnog bij de aanvrager moeten worden opgevraagd. In een dergelijk geval wordt de beslistermijn voor het bevoegd gezag opgeschort, waardoor de procedure langer duurt.

Het bevoegd gezag en adviseurs

Het bevoegd gezag is meestal de gemeente. Slechts in enkele gevallen is het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie of zijn Gedeputeerde Staten (GS) het bevoegd gezag. Is een aanvraag eenmaal ingediend, dan brengt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de volgende gevallen namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap advies uit aan het bevoegd gezag: sloop, gedeeltelijke sloop van ingrijpende aard of een daarmee vergelijkbare ingrijpende wijziging, reconstructie van het rijksmonument of een belangrijk deel daarvan, of herbestemming (art. 6.4 Besluit omgevingsrecht). De adviestermijn bedraagt maximaal acht weken.

Gedeputeerde Staten hebben een adviesbevoegdheid indien het rijksmonument gelegen is buiten de bebouwde kom en de werkzaamheden vallen onder de ingrepen waarover ook de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap adviseert. Ook voor GS bedraagt de adviestermijn maximaal acht weken.

De gemeentelijke monumentencommissie adviseert het college van B&W over de aanvraag voor een omgevingsvergunning, ook indien een ander bestuursorgaan dan B&W bevoegd gezag is. In dat laatste geval adviseert B&W aan het bevoegd gezag, met medeneming van het advies van de monumentencommissie (art. 15 Monumentenwet 1988). De adviestermijn gaat in op de datum van het adviesverzoek, mits alle relevante stukken zijn bijgevoegd. Dit zijn alle stukken die noodzakelijk zijn voor de beoordeling van de aanvraag dan wel het ontwerpbesluit.

Lengte vergunningprocedure

De Wabo kent twee verschillende voorbereidingsprocedures voor de behandeling van aanvragen om een omgevingsvergunning: de reguliere en de uitgebreide voorbereidingsprocedure.

Bij rijksmonumenten geldt de uitgebreide procedure indien de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies moet worden gevraagd (zie hiervoor). In alle overige gevallen geldt de reguliere procedure. Voor gemeentelijke en provinciale monumenten geldt overigens altijd de reguliere procedure.

Met de reguliere voorbereidingsprocedure krijgt de aanvrager binnen acht weken een beslissing, met een maximale verlenging van zes weken. Indien het bevoegd gezag deze termijn overschrijdt zonder een beslissing te nemen, volgt vergunningverlening van rechtswege. Dat wil zeggen dat de aanvrager automatisch een omgevingsvergunning krijgt conform zijn aanvraag. Als voor een ingreep aan een als monument beschermd kerkgebouw de reguliere procedure geldt, treedt de vergunning pas in werking na afloop van de bezwaartermijn. Dat is zes weken na bekendmaking van het besluit aan de aanvrager. Bij de uitgebreide voorbereidingsprocedure neemt het bevoegd binnen 26 weken een besluit op de aanvraag. Een verlenging met maximaal zes weken is mogelijk bij ingewikkelde of omstreden onderwerpen. Bij overschrijding van de termijn volgt geen vergunningverlening van rechtswege. Bij de uitgebreide procedure treedt de vergunning in werking een dag na de afloop van de termijn voor het indienen van een beroepschrift. Dat is zes weken na bekendmaking van het besluit aan de aanvrager. Beroep schort de werking van de vergunning niet op. Opschorting kan alleen via een voorlopige voorziening.

Advies op aanvraag of op ontwerpbesluit?

Het bevoegd gezag kan onder de Wabo advies vragen over de aanvraag om een omgevingsvergunning, of over het ontwerpbesluit op die aanvraag. Bij rijksmonumenten verdient het aanbeveling om de adviseurs al in te schakelen bij de aanvraag. Het bevoegd gezag kan dan alle adviezen meenemen in het ontwerpbesluit. Dit verkleint het risico dat het ontwerpbesluit sterk moet worden aangepast naar aanleiding van een advies dat pas op het ontwerpbesluit kan worden uitgebracht. Ook bevordert dit de snelheid van de behandeling van de aanvraag, doordat de adviseurs tegelijkertijd adviseren en niet na elkaar in het proces.

Rechtsbescherming

De rechtsbeschermingsmogelijkheden verschillen iets per voorbereidingsprocedure. Indien de reguliere procedure van toepassing is, kunnen de aanvrager en andere belanghebbenden een bezwaarschrift indienen tegen een beslissing op de aanvraag waarmee zij het oneens zijn. Indien zij het evenmin eens zijn met de beslissing van het bevoegd gezag op bezwaar, staat er beroep open bij de rechtbank en daarna hoger beroep bij de Raad van State. Ook bij de uitgebreide procedure geldt er rechtsbescherming in drie instanties. In plaats van de mogelijkheid van bezwaar kan eenieder zijn zienswijze geven op het ontwerpbesluit. Dit wordt door het bevoegd gezag zes weken ter inzage gelegd voordat het een definitief besluit neemt. Nadat het bevoegd gezag een definitief besluit heeft genomen, is er beroep mogelijk bij de rechtbank en ten slotte hoger beroep bij de Raad van State.

Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bezwaar of beroep aantekenen of een zienswijze indienen. Dit staat los van de adviesbevoegdheid van de minister. De minister is immers ook steeds belanghebbende bij de vergunningverlening ingeval van een rijksmonument.

Gebruik van het monument

In artikel 2.15 van de Wabo is bepaald dat het bevoegd gezag bij de beslissing op de vergunningaanvraag rekening houdt met het gebruik van het monument. Hierbij gaat het niet om de publiekrechtelijke, planologische bestemming, maar om de gebruiksmogelijkheid die de eigenaar of gebruiker daaraan toekent en refereert aan de belangenafweging.

Overleg met de eigenaar

In artikel 3.2a van de Wabo is bepaald dat het bevoegd gezag met betrekking tot een kerkelijk monument geen beslissing neemt op een vergunningaanvraag voordat overleg is gevoerd met de eigenaar. Hieruit blijkt dat kerkelijke monumenten tot een afzonderlijke categorie worden gerekend. De reden daarvan is de godsdienstvrijheid, verankerd in de Grondwet. Om de zorgvuldigheid ten aanzien van de godsdienstvrijheid te garanderen is voorgeschreven dat het bevoegd gezag bij de besluitvorming een actieve houding dient in te nemen ten opzichte van een eigenaar van een beschermd kerkelijk monument.

Overeenstemming met de eigenaar

In artikel 3.2a van de Wabo is ook bepaald dat, voor zover bij de beslissing wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of levensovertuiging in het kerkelijk monument in het geding zijn, het bevoegd gezag geen beslissing neemt op een vergunningaanvraag zonder overeenstemming met de eigenaar. Deze bepaling heeft vooral betrekking op het interieur en is onder meer aan de orde wanneer er als gevolg van wijzigingen in de liturgie veranderingen in de (onroerende) inrichting van de kerk moeten plaatsvinden. Overigens kan dit ook wijzigingen van interieurbestanddelen zelf inhouden. Zijn dergelijke belangen aan de orde dan wordt de beslissing niet alleen na overleg met de kerkelijke instantie genomen, maar moet er tussen die instantie en het bevoegd gezag overeenstemming zijn. Bij buitengebruikstelling van een kerkelijk monument is deze bepaling overigens niet van toepassing, omdat er dan geen sprake meer is van het belijden van godsdienst of levensovertuiging.

Archeologische monumentenzorg

Het belang van de archeologische monumentenzorg wordt door verschillende wettelijke instrumenten beschermd. Enerzijds door aanwijzing van beschermde monumenten op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau en de daaraan gekoppelde vergunningstelsels. Voor beschermde archeologische rijksmonumenten geldt de archeologische monumentenvergunning op grond van de *Monumentenwet 1988* (art. 11 e.v.) en voor provinciale en gemeentelijke archeologische monumenten de omgevingsvergunning op grond van artikel 2.2 lid 1 onder b Wabo. Anderzijds kan het bevoegd gezag aan een omgevingsvergunning voor bepaalde activiteiten voorschriften verbinden in het belang van de archeologische monumentenzorg. Dit kan, indien dit in het bestemmingsplan is bepaald, bij omgevingsvergunningen voor bouwen en het uitvoeren van werken of werkzaamheden (aanlegactiviteit). Ook is dit mogelijk bij omgevingsvergunningen voor sloop in een beschermd stads- of dorpsgezicht of voor planologisch strijdig gebruik. In voornoemde gevallen kan ook een archeologisch rapport verplicht worden gesteld, waarin de archeologische waarde van het te verstoren terrein voldoende is vastgesteld. Zie de *Monumentenwet 1988* (art. 39 e.v.).

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Kerkgebouwen, zowel de (rijks)beschermde als niet-beschermde kerken, kunnen deel uitmaken van een beschermd stads- of dorpsgezicht. De *Monumentenwet 1988* omschrijft gezichten als 'groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden' (art. 1 onder f). Het gaat hierbij om gebieden met een bijzonder, historisch karakter. Dat karakter kan in de loop van eeuwen zijn gegroeid, zoals een historische binnenstad, maar het kan ook gaan om ontworpen gebieden, bijvoorbeeld een villapark. Beschermde stads- en dorpsgezichten worden aangewezen door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu gezamenlijk. De aanwijzing van een beschermd gezicht beoogt de historische structuren te beschermen en deze tevens een plaats te geven in de toekomstige, ruimtelijke ontwikkelingen. Hiertoe stelt de gemeente in vervolg op de aanwijzing een zogenaamd beschermend bestemmingsplan op. Dit bestemmingsplan regelt zaken als het toevoegen van nieuw- of aanbouw of het veranderen van het gebruik (bestemming) van een gebouw. Voor het slopen van een bouwwerk in een van rijkswege beschermd stads- of dorpsgezicht is een omgevingsvergunning verplicht (art. 2.1 lid 1 onder h Wabo).

Nadere informatie

Meer informatie over de Wabo is te vinden op de website van de rijksoverheid (<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingsvergunning>). Voor gerichte vragen over rijksmonumenten in relatie tot de Wabo kunt u contact opnemen met de InfoDesk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl.

Bouwbesluit: vrijstellingen van het Bouwbesluit

Het Bouwbesluit (per 1 april 2012: Bouwbesluit 2012) geeft voorschriften met betrekking tot het bouwen van bouwwerken uit het oogpunt van veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Ook bij de restauratie van monumenten zal rekening moeten worden gehouden met de voorschriften van het Bouwbesluit. Voor gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten bevat artikel 1.12 van het Bouwbesluit (per 1 april 2012 artikel 1.13 Bouwbesluit 2012) echter een ontheffingsmogelijkheid. Hiermee wordt voorkomen dat bij bouwwerkzaamheden aan een monument de voorschriften van het Bouwbesluit onwenselijke effecten op het karakter van het monument zouden kunnen hebben. De ontheffing komt er op neer dat als voor het wijzigen van een monument een omgevingsvergunning is verleend en aan deze vergunning voorschriften zijn verbonden die afwijken van de voorschriften van het Bouwbesluit, uitsluitend de voorschriften van de vergunning van toepassing zijn. Als in de omgevingsvergunning géén voorschriften zijn opgenomen, betekent dit dat de voorschriften van het Bouwbesluit gewoon van toepassing zijn, ook al is er sprake van een monument. In het geval dat duidelijk is dat toepassing van een voorschrift van het Bouwbesluit een ongewenst effect zal hebben op het karakter van het monument is het dus belangrijk dat hierover in de monumentenvergunning een andersluidend voorschrift wordt opgenomen.

Meer informatie over wet- en regelgeving voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.cultureelerfgoed.nl.

BIJLAGE 2B: WET- EN REGELGEVING: REIKWIJDTE BESCHERMING

Inleiding

De reikwijdte van de bescherming van monumenten is dikwijls onderwerp van discussie. Om deze discussie in goede banen te leiden, bevat hoofdstuk 2b een toelichting op het wettelijk systeem aan de hand van de relevante begrippen uit de *Monumentenwet 1988* en het *Burgerlijk Wetboek* (hierna BW).

Blijkens de wetsgeschiedenis van de Monumentenwet 1988 en de jurisprudentie is datgene wat als zelfstandige eenheid genoemd is in de omschrijving van het monument daadwerkelijk beschermd. Daarbij is het civielrechtelijke onderscheid in onroerende en roerende zaken van belang. Alleen onroerende zaken kunnen worden beschermd op grond van de Monumentenwet 1988.

Alles wat op grond van het BW onderdeel uitmaakt van een onroerende zaak (lees: monument) of daarmee hecht is verbonden, deelt in de bescherming van het monument waartoe het behoort. Onderdelen hoeven – in tegenstelling tot zelfstandige onroerende zaken - niet expliciet in de omschrijving te worden vermeld om beschermd te zijn. Of het om onderdelen van het exterieur of het interieur gaat, maakt daarbij geen verschil. Ook niet-monumentale gedeelten van een beschermde onroerende zaak delen overigens in de bescherming als monument.

Niet de uitvoerigheid van de omschrijving is dus bepalend voor de reikwijdte van de bescherming, maar welke zelfstandige eenheden in de omschrijving zijn genoemd en wat daar op grond van het BW bestanddeel van is.

Begrippenkader Monumentenwet 1988 en Burgerlijk Wetboek

Hieronder volgt een beknopt overzicht van enkele voor de reikwijdte van de bescherming relevante begrippen.

Zaken en bestanddelen

Voor de reikwijdte van de bescherming van monumenten is het uit het BW afkomstige begrip zaak bepalend. Van het beschermd monument – de hoofdzaak – maken alle stoffelijke dingen deel uit die in zo'n nauw verband met hem staan dat zij in het recht als onzelfstandig worden aangemerkt. Deze zaaksdelen worden *bestanddelen* van de hoofdzaak genoemd. Hoofdzaak en bestanddeel vormen juridisch een eenheid: de zaak. Het BW (art. 3:4) geeft aan wanneer er sprake is van een bestanddeel. Bepalend daarvoor is de *verkeersopvatting of de onderlinge verbinding*.

Onroerende en roerende zaken

Het onderscheid in onroerende en roerende zaken is geregeld in artikel 3:3 lid 1 van het BW. De grond en de daarmee (duurzaam) verbonden bouwwerken en beplantingen zijn onroerend en alle niet in dit artikellid genoemde zaken zijn roerend. De verplaatsbaarheid van deze zaken is voor dit onderscheid op zichzelf niet relevant, omdat tegenwoordig technisch gezien bijna alles verplaatst kan worden. Het gaat bij onroerende zaken om de gerechtvaardigde verwachting dat de zaak duurzaam ter plaatse blijft.

Monumenten

Artikel 1 van de Monumentenwet 1988 verstaat onder het begrip *monumenten* (voor zover hier van belang): 'vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde'.

Beschermde monumenten

Onder beschermde monumenten wordt verstaan: 'onroerende monumenten welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers'; ofwel het monumentenregister. Een kerkgebouw is onroerend en kan dus als beschermd monument worden aangewezen.

Bestanddeelvorming bij onroerende zaken

De vraag wat als bestanddeel tot een onroerende zaak gerekend kan worden is van belang omdat alle bestanddelen van een in het kader van de Monumentenwet 1988 beschermd – en dus onroerend – monument onder de werking van deze wet vallen.

In de aanloop naar de invoering van de voorganger van de Monumentenwet 1988, de Monumentenwet (1961), noemde de regering een aantal objecten die doorgaans als bestanddelen van onroerende monumenten zouden gelden: '(...) standbeelden, gebrandschilderde ramen, graftomben, beelden in of op gevels, antiek behang (...), orgels, altaren, koperen doopvonten, oude wandtapijten enzovoorts.' (Kamerstukken II 1959/60, nr. 4115, nr. 5 (Memorie van Antwoord), p. 2.)

Hiermee is niet gezegd dat genoemde objecten te allen tijde als bestanddelen gelden. Zeker voor genoemde altaren, koperen doopvonten en oude wandtapijten valt nog wel een voorbehoud te maken, gezien de huidige stand van het recht. Maar wel kan deze passage gezien worden als een indicatie van mogelijke gevallen van bestanddeelvorming.

Artikel 3:4 van het BW kent, zoals gezegd, twee criteria voor bestanddeelvorming: de verkeersopvatting of de onderlinge verbinding.

Verkeersopvatting

Het eerste lid van artikel 3:4 van het BW behandelt het criterium verkeersopvatting: datgene wat in het maatschappelijk verkeer als onderdeel van een zaak gezien wordt, geldt juridisch gezien als bestanddeel van die zaak. Omdat over een bepaald onderwerp uiteenlopende verkeersopvattingen kunnen bestaan, die bovendien in de loop van de tijd kunnen veranderen, is het de rechter die in geval van conflict de verkeersopvatting vaststelt.

Het criterium verkeersopvatting krijgt inhoud door te beoordelen of de hoofdzaak – in dit verband het kerkgebouw – zonder een andere zaak (het eventuele bestanddeel) niet aan haar maatschappelijke (of economische) functie zou kunnen voldoen en daarom als incompleet (of onvoltooid) zou moeten worden beschouwd. Dakpannen en deuren zijn bestanddelen, maar hetzelfde zou gesteld kunnen worden over wandafwerkingen, aangebracht op of voor onafgewerkte muurvlakken, die zonder beschadiging zijn te verwijderen.

Het gaat bij de incompleetheid om het soort gebouw zelf. Of iets wordt ervaren als onmisbaar voor het feitelijke gebruik van het gebouw, is voor bestanddeelvorming niet relevant: het ontbreken van een wezenlijk object voor bijvoorbeeld de eredienst of de geschiedenis van de geloofsgemeenschap maakt het kerkgebouw niet incompleet.

Bestanddeelvorming naar verkeersopvatting wordt niet gemakkelijk aangenomen. Alleen als object en gebouw in constructief opzicht specifiek op elkaar zijn afgestemd of als het gebouw na verwijdering van het object als incompleet moet worden beschouwd, kan hiervan sprake zijn. Dit werd uitgemaakt in de arresten van de Hoge Raad van 15 november 1991 (NJ 1993, nr. 316; 'Dépex') en 27 november 1992 (NJ 1993, nr. 317; 'Zaaimachine').

Een voor de monumentenzorg sprekend voorbeeld van een bestanddeel naar verkeersopvatting is te ontlenen aan de uitspraak van de Raad van State van 22 augustus 1995 (nr. R03.93.3294) over de status van een schoorsteenstuk:

‘Geoordeeld moet derhalve worden dat het schilderstuk met sierlijst wat vorm en plaatsing betreft één integrerend geheel vormt met de rest van de schoorsteenpartij. Op grond van het vorenstaande moet worden geoordeeld dat het schilderstuk met sierlijst naar verkeersopvatting (ook nadat het van het pand is losgemaakt) onderdeel uitmaakt van het pand (...). Dit stuk moet derhalve als een bestanddeel van die zaak worden aangemerkt als bedoeld in artikel 3:4 van het Burgerlijk Wetboek.’

Ook geschilderde behangsel- en bovendeurstukken in een beschermd monument in Amsterdam werden op grond van kroonjurisprudentie als bestanddelen aangemerkt (zie Koninklijk besluit nr. 28 van 26 november 1985).

Onderlinge verbinding

Het tweede lid van artikel 3:4 van het BW bevat het criterium van de onderlinge verbinding, die alleen door schade van betekenis te verbreken is. Dit criterium was voorheen ook wel bekend als het ‘aard- en nagelvast’-criterium. De fysieke hechtheid speelt hier een essentiële rol, die als criterium overigens door voortschrijding van de techniek wordt ondergraven.

Bij bestanddelen door onderlinge verbinding moet worden gedacht aan onderdelen als vloeren, plafonds, schouwen en betimmeringen. Maar ook aan hecht verankerd meubilair en orgels in een kerk, of aan wand-bespanningen en geschilderd behangsel.

Ook kerkmeubilair (waaronder kerkbanken) moet dus op deze wijze hecht verbonden zijn met de kerk(vloer) om als bestanddeel van een kerk te kunnen worden beschouwd. Voor kerkbanken werd dit bepaald in een uitspraak van de Raad van State van 14 december 1995. Ook de Hoge Raad lijkt deze opvatting toegegaan. In een arrest van 22 november 2002 (nr. Co1/087HR) inzake een geschil over wat exact als bestanddeel met het kerkgebouw was verkocht en overgedragen en wat als inventaris was verhuurd, werd als vaststaand aangenomen dat het hecht met de kerk verbonden meubilair bestanddeel van de kerk was en de losstaande biechtstoelen roerende zaken. De lijst met bestanddelen vermeldde onder meer het hoogaltaar en twee andere altaren, de communiebank, de preekstoel, het triomfkruis op de apostelbank, de kruiswegstaties, het doopvont, diverse hekken, het tabernakel en de kerkbanken. Deze waren kennelijk alle hecht verbonden met het gebouw.

De schade volgens het criterium van de onderlinge verbinding hoeft niet puur fysiek te zijn, maar kan ook economisch van aard zijn. Omdat praktisch elke verbinding technisch gezien en met de nodige middelen en tijd zal kunnen worden verbroken, kan de schade ook gewogen worden door de moeite die het verbreken van de verbinding in deze zin kost. Het is overigens mogelijk dat een object zowel bestanddeel is volgens verkeersopvatting als vanwege de hechte verbinding met het gebouw.

Grijs gebied

Onvermijdelijk is er een grijs gebied tussen onroerend en roerend religieus erfgoed. Tot het roerend religieus erfgoed behoren enerzijds voorwerpen waarover niemand zal twijfelen dat zij roerend zijn. Hierbij valt te denken aan liturgische gewaden, kerkzilver, schilderijen en andere losse voorwerpen zoals kandelaren en bidstoelen. Anderzijds zijn er objecten waarvan het per situatie verschilt of ze als bestanddelen van het gebouw gelden of als roerende zaken. Zoals eerder aangegeven is de onderlinge verbinding bepalend. Objecten die in de ene situatie bestanddelen zijn, kunnen in een andere situatie roerend zijn. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om altaren, retabels, tekstborden, kerkbanken, herenbanken, communiebanken en kruiswegstaties, maar ook om kroonluchters en andere op de ruimte afgestemde (verlichtings)ornamenten. Interieuronderdelen die doorgaans onlosmakelijk met het gebouw verbonden zijn, en daardoor bestanddelen van het gebouw, zijn: glas-in-loodramen, glas-in-betonramen, doksalen, rituele baden, muur- en plafondschilderingen, mozaïeken, vloeren, grafzerken, ‘eerste stenen’, orgels, kerkhekken en biechtstoelen.

BIJLAGE 3: FINANCIERING EN SUBSIDIE

Voor de instandhouding van gebouwde monumenten bestaan financieringsregelingen. Een belangrijke voorwaarde voor subsidiëring, fiscale aftrekmogelijkheden en de financieringsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds is dat een monument is ingeschreven in het monumentenregister.

Instandhoudingssubsidie

Werkzaamheden om rijksmonumentale kerkgebouwen in stand te houden, komen in principe in aanmerking voor subsidie op grond van het *Besluit rijkssubsiëring instandhouding monumenten* (Brim). Het gaat daarbij zowel om onderhoud als om werkzaamheden die het normale onderhoud te boven gaan en die voor het herstel van het monument noodzakelijk zijn. Aanpassingen, bijvoorbeeld voor comfortverbetering of ten behoeve van het gebruik, komen echter niet voor subsidie in aanmerking. Zie voor bijzonderheden www.cultureelerfgoed.nl.

Restauratiefonds-hypotheek

Eigenaren van woonhuizen (zoals pastorieën of kosterwoningen) komen op grond van het Brim niet in aanmerking voor subsidie, maar voor een Restauratiefonds-hypotheek. Dat is een lening met een lage rente. Ook eigenaren die voor subsidie in aanmerking komen, kunnen kiezen voor de hypotheekvariant in plaats van subsidie. De maximale hoogte van de lening is afhankelijk van de fiscaal aftrekbare onderhoudskosten. Deze vormen de grondslag voor de Restauratiefonds-hypotheek en worden vastgesteld door het Bureau Monumentenpanden van de Belastingdienst, (033) 450 52 77.

Kerken Nevenfunctie-Lening van het Nationaal Restauratiefonds

Het Brim voorziet alleen in subsidie om het kerkgebouw in stand te kunnen houden; maatregelen met oog op een beter gebruik komen niet voor instandhoudingssubsidie in aanmerking. Sinds 1 januari 2009 biedt het Nationaal Restauratiefonds aan eigenaren van rijksmonumentale kerken een laagrentende lening aan. Met deze *Kerken Nevenfunctie-Lening* kunnen werkzaamheden gefinancierd worden die nodig zijn om faciliteiten aan te brengen in de kerk, zoals sanitaire voorzieningen, verwarming of een pantry. Op deze manier kan de kerk naast de eredienst ook gebruikt worden voor concerten, tentoonstellingen, vergaderingen, etc. Het maximumbedrag voor een lening is 50.000 euro. Om in aanmerking te komen voor de lening is, naast de monumentenvergunning, een goede onderbouwing en toekomstvisie op het multifunctioneel gebruik van de kerk een belangrijke voorwaarde. Zie www.restauratiefonds.nl voor meer informatie.

Overige mogelijkheden

Er bestaan verschillende gemeentelijke en provinciale subsidieregelingen voor de instandhouding van kerkgebouwen. In de meeste gevallen is hierover informatie te vinden op de website van uw gemeente of provincie. Ook kunt u informatie inwinnen bij de monumentenambtenaar van uw gemeente. Een goed voorbeeld is de *subsidieregeling instandhouding monumentale kerkgebouwen 2009-2014* van de gemeente Utrecht. Deze kerkenregeling is bedoeld voor gemeentelijke monumenten (www.utrecht.nl/monumenten).

Meer informatie over financiële steun voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.cultureelerfgoed.nl.

Ook kunt u terecht op www.monumenten.nl. Daar leest u alles over het bezitten en onderhouden van monumenten.

BIJLAGE 4: NUTTIGE ADRESSEN

Architecten

Via de website van de algemene Beroepsvereniging van Nederlandse Architecten (BNA) zijn alle aangesloten architectenbureaus in Nederland te vinden: www.bna.nl.

Daarnaast is er de Vereniging voor Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Leden zijn in het bezit van een GEAR-certificaat (Gezamenlijke Erkenningregeling van Architecten werkzaam in de Restauratie). Deze regeling waarborgt dat aangesloten bureaus aan specifieke eisen voldoen om op een verantwoorde manier met monumenten om te gaan. Kijk op www.vawr.nl.

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken

Het CIO stelt zich ten doel namens de dertig aangesloten kerkgenootschappen onderwerpen op het terrein van kerk en overheid te bespreken en te behandelen. De commissie kerkelijke gebouwen van het CIO (CIO-K) verzorgt de taken en behartigt de belangen op het vlak van de kerkgebouwen. Meer informatie vindt u op: www.cioweb.nl.

Monumentenwacht Nederland

In iedere provincie in Nederland is een monumentenwacht actief. De monumentenwacht is een onafhankelijke organisatie die monumenten van abonnees inspecteert en hen adviseert. Zie verder www.monumentenwacht.nl.

www.monumenten.nl

Veel praktische informatie over wet- en regelgeving, financiële mogelijkheden en onderhoud is te vinden op www.monumenten.nl, een initiatief van het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Nationaal Restauratiefonds

Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt eigenaren met restauratieplannen met advies over financieringsmogelijkheden en het restauratieproces. Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt gemeentes door advisering over de financiële kant van het erfgoedbeleid. Zie ook www.restauratiefonds.nl.

Protestantse Kerk in Nederland

De Protestantse Kerk in Nederland geeft informatie over het protestantisme, de oecumene, actief zijn of worden in de kerk, bestuur en organisatie. Voor meer informatie zie www.pkn.nl.

Reliwiki

Reliwiki is een database met informatie over en foto's van religieuze gebouwen. Bezoekers kunnen inzoomen op religieuze gebouwen en eigen informatie toevoegen. Deze informatie kan steeds worden geactualiseerd. Een redactiegroep onder leiding van het Gelders Genootschap houdt de betrouwbaarheid van de informatie in de gaten. Zie voor meer informatie www.reliwiki.nl.

Restauratieaannemers

Restauratiebedrijven die lid zijn van de Vakgroep Restauratie worden getoetst aan eisen van onder meer bedrijfsorganisatie, bouwkundig vakmanschap en deskundigheid op het specifieke gebied van restauratie. Op deze manier is een opdrachtgever ervan verzekerd dat de restauratie van zijn eigendom wordt toevertrouwd aan een expert. Een lijst met aangesloten bedrijven is te vinden op www.vakgroeprestauratie.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor het Nederlandse roerend en onroerend erfgoed. De dienst stimuleert een goede zorg voor dit erfgoed en beheert de kunstcollectie van het Rijk. Het is onderdeel van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Op www.cultureelerfgoed.nl is veel informatie te vinden over instandhouding en herbestemming van cultureel erfgoed.

Rooms-Katholieke Kerk in Nederland

De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland informeert over kerkelijk nieuws, de kerkelijke organisatie, catechese en liturgie. Op www.rkkerk.nl zijn daarnaast persberichten en documenten te vinden die zijn uitgegeven door de RK-Kerk in Nederland.

Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland

De SKKN heeft als doelstelling het bevorderen van de belangstelling voor en kennis van de objecten van geschiedenis en kunst in de Nederlandse kerken en kloosters. De SKKN beheert registratiegegevens van het kunst- en cultuurbezit in Nederlandse kerken en kloosters ten dienste van onderzoekers en ter ondersteuning van kerkelijke collectiebeheerders. Op de website www.skkn.nl vindt u meer informatie over de activiteiten.

Stichting Bouwhistorie Nederland

De Stichting Bouwhistorie Nederland zet zich in voor de bevordering van bouwhistorisch onderzoek, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht, en vraagt waar mogelijk aandacht voor het belang van dit onderzoek. De stichting zet zich ook in voor de bevordering van opleiding en vorming van bouwhistorici. Zie ook www.bouwhistorie.nl.

Task Force Toekomst Kerkgebouwen

De taskforce heeft een website met veel aandacht voor de kansen en mogelijkheden van kerkgebouwen waarbij leegstand dreigt. Er wordt daarnaast informatie beschikbaar gesteld, er zijn vele voorbeelden van herbestemming te vinden en actuele zaken met betrekking tot lege kerkgebouwen worden op de voet gevolgd. Kijk voor meer informatie op: www.toekomstkerkgebouwen.nl

Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland

De VBMK is de landelijke vereniging van eigenaren en beheerders van monumentale kerken. De vereniging zet zich in voor een goed beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen in Nederland en het bevorderen van bekendheid van de multifunctionele gebruiksmogelijkheden van deze gebouwen. Behalve informatie over de activiteiten van de vereniging en diverse publicaties, vindt u op de site onder 'monumentale locaties' alle bij de VBMK aangesloten kerkgebouwen vermeld. Voor meer informatie: www.vbmk.nl.

Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer

Deze vereniging biedt informatie over mensen, geld, gebouwen en organisatie. Op de site veel praktische informatie over financiën en de omgang met het vastgoed. Ook gegevens over arbeidsvoorwaarden, tractementen, Arbo- of vrijwilligersbeleid zijn hier duidelijk en toegankelijk weergegeven. Meer informatie is te vinden op: www.kerkrentmeester.nl.

BIJLAGE 5: LITERATUUR

De afgelopen jaren is een groot aantal publicaties verschenen over de aanpassing en verbouwing van kerken, met tal van praktische tips en inspirerende voorbeelden. Deze bijlage geeft een beknopt overzicht van enkele van deze publicaties. Ze zijn onder meer te vinden in de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waar nog veel meer over dit onderwerp te vinden is. Daarnaast is veel (technische) informatie en advies over instandhouding en restauratie van kerkgebouwen te vinden in gidsen van de Rijksdienst. Het gaat onder meer om het restaureren van glas-in-lood, historische orgels, luidklokken en beiaarden en over brandveiligheid. Deze gidsen zijn te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

Boelens, O. en T. Meijers (red.) (2009).
Het kerkgebouw als religieus erfgoed.
Theologische Perspectieven 2. Bergambacht.

Dijk, J. van (red.) (2005).
Maatwerk: naar een passend huis voor de gemeente.
PKN, Utrecht.

Doevendans, K., A. Schram en K. & W. van Velzel (red.) (2007).
Kansen voor kerkgebouwen: vragen en uitdagingen bij gebruik en herbestemming,
PKN, Utrecht.

Heisterkamp P. en B. Linskens (2009).
Handboek behoud en beheer van kerkgebouwen.
VBMK, Delft.

Hendriks, L.L. en J. van der Hoeve (2009).
Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed. (2009).
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, Den Haag.

Jongmans, L., B. Linskens en A. de Groot (red.) (2008).
Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten: van kerkelijk gebruik tot herbestemming.
VBMK/VNG, Leiden.

Nelissen, N. (2008).
Geloof in de toekomst!: strategisch plan voor het religieus erfgoed.
Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, Berne-Heeswijk.

Rosenberg, H.P.R. (1972).
De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland.
's-Gravenhage.

Steensma, R. (1982).
Opdat de ruimten meevieren: een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken.
Baarn.

Steensma, R. en C.A. van Swigchem (red.) (1986).
Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw.
Kok, Kampen.

Steensma, R. (2005).
Problemen bij het gebruik van monumentale kerken.
Kerkbeheer, april, mei, juni en augustus 2005.

Swigchem, C. A. van, T. Brouwer en W. van Os (1984).
Een huis voor het Woord: het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900.
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 's-Gravenhage.

Swigchem, C.A. van (1988).
Een goed regiment: het burgerlijke element in het vroege gereformeerde kerkinterieur.
's-Gravenhage, 1988.

Veiligheid in Kerken: beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen (2004).
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Verhoeven, P. en M. de Beyer e.a. (2011).
Handreiking roerend religieus erfgoed: praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen.
Museum Catharijneconvent en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, Utrecht.
Te raadplegen op: www.handreikingroerendreligieuserfgoed.nl (www.hrre.nl).

Zanten, M. van (2008).
Religieus erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen.
Zwolle.

